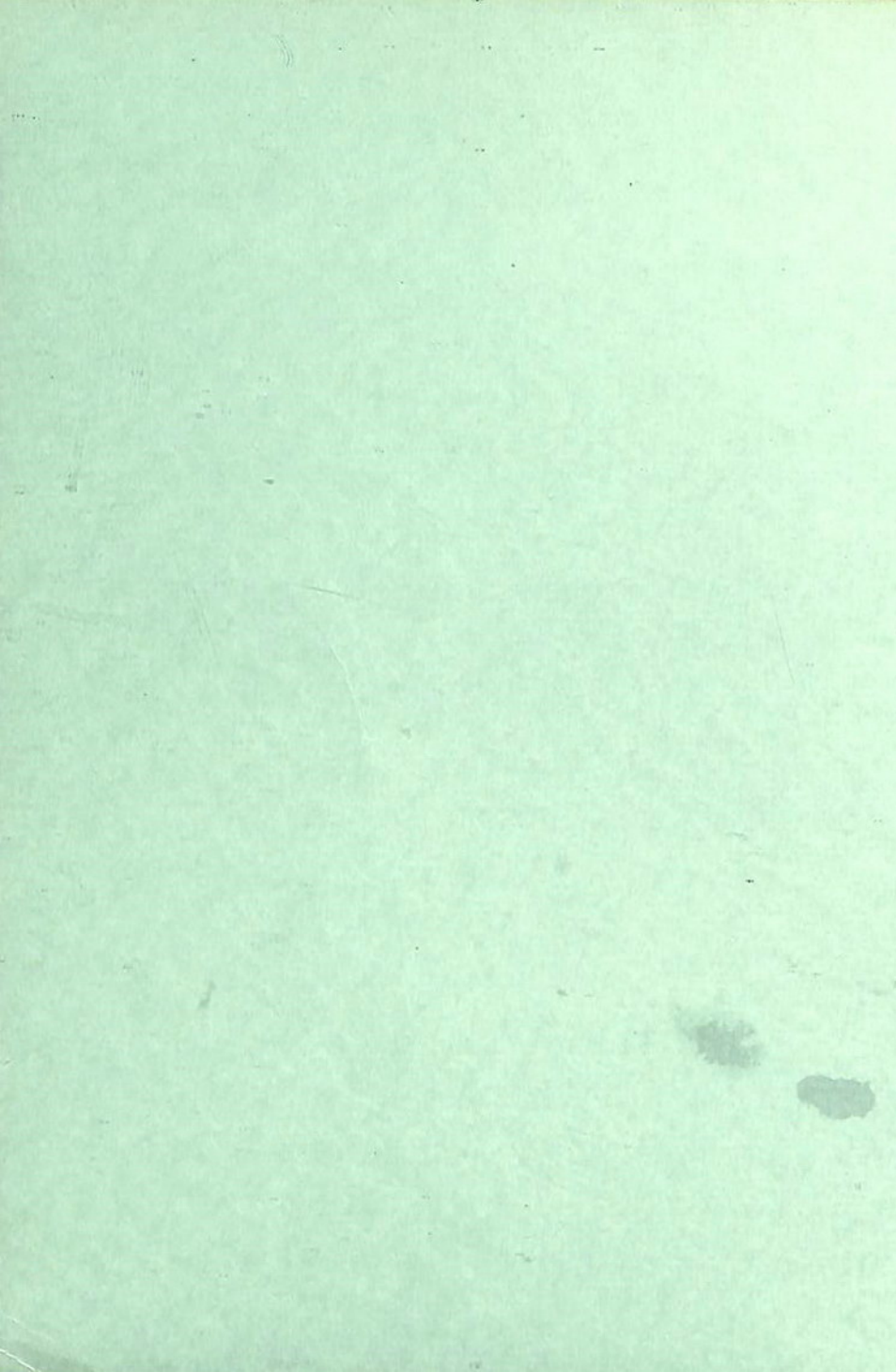
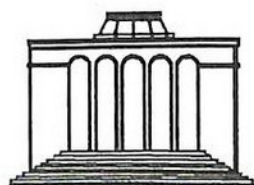

ՄԽԻԹԱՐ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

**Հայաստանի
Հանրապետության
արդի
գյուղացիությունը**

ԵՐԵՎԱՆ 2001

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ЦЕНТР ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ "ВОСТАН"

МХИТАР ГАБРИЕЛЯН

СОВРЕМЕННОЕ КРЕСТЬЯНСТВО РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

(этнографическое исследование)

ИЗДАТЕЛЬСТВО "ГИТУЖОН" НАН РА

ЕРЕВАН 2001

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՎԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

«ՈՍՏԱՆ» ԷԹՆՈՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՆԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄԽԻԹԱՐ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻ ԳՅՈՒՂԱՅԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ազգագրական ուսումնասիրություն)

A II
90561

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2001

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի և «Ոստան» էթնոմշակութաբանական
հետազոտությունների կենտրոնի որոշմամբ

Խմբագիր՝

սլատնական գիտությունների թեկնածու Դ. Ս. Վարդումյան

Редактор

кандидат исторических наук Д. С. Вардумян

Գ 124 Գաբրիելյան Մ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ազգագրական ուսումնասիրություն): Խմբ.՝ Դ. Ս. Վարդումյան. -

Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001, էջ 81:

Աշխատությունը նվիրված է վերջին տասնամյակում ՀՀ գյուղական միջավայրում կատարված տնտեսական, հասարակական, մշակութային գործընթացներին: Դիտարկված են հողային բարեփոխումների և՛ սեփականաշնորհման գործընթացից հետո կատարված հիմնական փոփոխությունները, տնտեսավարման նոր ձևերի ու եղանակների ամրագրման հետ կապված բարդությունները: Համեմատական նյութի օգտագործման միջոցով ներկայացված են ինչպես ողջ հանրապետությանը բնորոշ ընդհանրությունները, այնպես էլ տարբեր գյուղերում, շրջաններում ու մարզերում դիտվող առանձնահատկությունները, կապված գյուղական բնակչության սեռատարիքային, սոցիալամասնագիտական, ունեցվածքային շերտավորման, տեղաշարժերի, գյուղատնտեսական մշակույթի, միջհամայնքային ու ներհամայնքային հարաբերությունների, արդի գյուղի զարգացման խնդիրների հետ:

Գ. 0505000000 2001 թ.
703(02) - 2001

ԳՄԴ 63.5 (2Հ)

ISBN 5-8080-0485-3

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,

© «Ոստան» էթնոմշակութաբանական հետազոտությունների կենտրոն, 2001 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱՃՈՒԹՅՈՒՆ	6
ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ	
Հայաստանի գյուղացիությունն անկախացման նախօրեին	9
ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ	
Տնտեսական վերափոխումներն արդի գյուղում	16
ԵՐԲՈՐԴ ԳԼՈՒԽ	
Արտադրության մշակույթը արդի գյուղում	36
ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ	
Գյուղական համայնքը և ազգակցական-դրացիական հարաբերությունների բնույթը արդի գյուղում	52
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	67
Օգտագործված փաստաթղթերի, գրականության և սկզբնաղբյուրների ցանկ	74

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ հասարակության զարգացումը վերջին տասնամյակում (1990-ական թթ. սկսած) բնութագրվում է բազմաթիվ կտրուկ և արմատական փոփոխություններով:

Արցախյան շարժումը, Հայաստանի անկախացումն սկիզբ հանդիսացան այսօր աննախադեպ տարածում ու ընդգրկում ունեցող գործընթացների: Խոսքը քաղաքական, տնտեսական, հասարակական, մշակութային փոփոխությունների մասին է, որոնք ուղղակի ազդեցություն ունեն բնակչության սեռատարիքային, սոցիալ-մասնագիտական, ունեցվածքային բոլոր խմբերի և արժեքային կողմնորոշումները պայմանավորող հիմնական համալիրների վրա:

Հայաստանի գյուղացիությունը ևս վերջին տասնամյակում ենթարկվել է բազմաթիվ փոփոխությունների: Դրանք ազդել են վերջինիս կազմի, զբաղմունքների, զբաղվածության, գյուղական բնակչության կենսագործունեությունն ապահովող համակարգերի վրա: Ավելին, գյուղում առաջինն են իրագործվել շուկայական հարաբերությունների ձևավորմանն ուղղված վերափոխումները: Գյուղի համար շրջադարձային էր 1991թ. սկսված հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման գործընթացը՝ դրական և բացասական բազմաթիվ հետևանքներով: Այն ուներ գյուղատնտեսական գործունեության կազմակերպման խորհրդային համակարգի բացասական իրողությունների հաղթահարման, հողի մասնավոր սեփականության իրավունքի ամրագրման, շուկայական հարաբերությունների արագ ներդրման նպատակ:

Սույն աշխատանքի նպատակը գյուղական միջավայրում վերջին տասնամյակում կատարված և շարունակվող տնտեսական, հասարակական, մշակութային հիմնական փոփոխությունների ազդագրական դիտարկումն է:

Առաջադրված նպատակին հասնելու համար աշխատանքում կիրառվել են ազգագրական գիտության մեջ ընդունված հետազոտական մեթոդները: Աշխատանքի համար հիմք են ծառայել Հայաստանի Հանրապետության բոլոր մարզերում գրառված ազգագրական նյութերը: Դաշտային նյութեր հավաքվել են 1993–2000թթ. ԵՊՀ ազգագրության ամբիոնի, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության և էթնոսոցիոլոգիայի բաժինների, «Ռստան» էթնոմշակութաբանական հետազոտությունների կենտրոնի գիտարշավների կազմում: Որպես համեմատական նյութեր օգտագործվել են ԼՂՀ Շուշիի, Մարտունու, Հաղորթի և Քաշաթաղի շրջաններում 1996 թ. հեղինակի ու Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Ա. Դաբաղյանի գրառած, ինչպես նաև ազգագրական արխիվային բազմապիսի նյութեր: Գյուղում կատարված փոփոխությունների ամբողջական ներկայացման նպատակով օգտագործվել են նաև ազգային փոքրամասնություններին վերաբերող նյութեր, որոնք գրառվել են «Ռստան» էթնոմշակութաբանական հետազոտությունների կենտրոնի իրականացրած «ՀՀ ազգային փոքրամասնություններն այսօր» հետազոտական ծրագրի շրջանակներում՝ եզդիների (եզդի քրդերի), ռուսների, հույների, ասորիների միջավայրում*:

Հանրապետության գյուղացիության ներկայացուցչականությունն ապահովելու նպատակով կիրառվել է հետազոտության բազմաստիճան ընտրույթ, որը, նախևառաջ, արտահայտում է գյուղական բնակչության սոցիալ-տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները: Հաշվի են առնվել ՀՀ բնակչության էթնիկ կազմը, ժողովրդագրական, հասարակական կառուցվածքը: Հետազոտված գյուղերն առանձնացվել են մի քանի հիմնական չափանիշներով. *ա/ ըստ գոտիականության՝ լեռնային-նախալեռնային-հարթավայրային գոտիներում գտնվող գյուղեր, բ/ ըստ բնակչության թվաքանակի՝ մեծ, միջին, փոքր գյուղեր, գ/ ըստ տնտեսական չափանիշների՝ հողառատ-սակավահող, գյուղմթերքների իրացման հնարավոր-*

* Ծրագիրն իրականացվել է Բաց Հասարակության Ինստիտուտի Հայկական Մասնաճյուղի Օժանդակության Հիմնադրամի աջակցությամբ: Հրատարակվել է «Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնություններն այսօր. 1» աշխատությունը, Երևան 2000, (սմբազիթ՝ Յու. Ի. Սկրաունյան):

րություններ ունեցող և չունեցող գյուղեր, ը/ ըստ ընտանիքների
ունեցվածքի՝ հարուստ, միջին, աղքատ, և էքնիկ և ենթաէքնիկ կա-
ռուցվածքի և այլն: Կատարվել է նաև չափանիշների զուգակցում՝
այս կամ այն գյուղն ընտրվել է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի չափանիշների
կարևորման միջոցով: Ընդհանուր առմամբ, օգտագործված է հան-
րապետության շուրջ 150 գյուղում գրառված նյութ*:

* Շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտու-
տի ազգագրության և էթնոսոցիոլոգիայի բաժինների և ԵՊՀ ազգագրության ամբիոնի աշ-
խատակիցներին՝ նյութերը տրամադրելու և մասնագիտական խորհուրդներով օգնելու հա-
մար:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

Հայաստանի գյուղացիությունն անկախացման նախօրեին

20-րդ դարի ընթացքում գյուղի զարգացումը Հայաստանում պայմանավորված է եղել բազմաթիվ, հաճախ՝ բավականին կտրուկ փոփոխություններով: Ըստ այդմ էլ առանձնանում են գյուղի զարգացման հիմնական փուլերը՝ նախախորհրդային, խորհրդային և ետխորհրդային: Խորհրդային փուլն իր հերթին բաժանվում է ենթափուլերի՝ *կոլեկտիվացմանը նախորդող*, երբ գյուղում արտահայտված էր հողի և արտադրության այլ միջոցների նկատմամբ մասնավոր սեփականության իրավունքը, *զանգվածային կոլեկտիվացում*՝ համաժողովրդական սեփականության հաճախ հարկադրական ամրագրումով: Խորհրդային պետության գոյության վերջին տասնամյակները և հատկապես 1970-80-ական թթ. կարելի է առանձնացնել որպես *տնտեսական, հասարակական, մշակութային զարգացման հիմնական սկզբունքների համեմատական կայունացման ենթափուլ*:

Առանձնացված ենթափուլերից յուրաքանչյուրն իր ուրույն դրոշմն է թողել գյուղի զարգացման ընթացքի վրա՝ դառնալով կառուցվածքային փոփոխությունների, սոցիալ-մասնագիտական նոր խմբերի ու ենթախմբերի ձևավորման, զբաղվածության համակարգում կատարված տեղաշարժերի պատճառ:

Փոփոխություններից ամենակարևորը, որը դիտվել է 20-րդ դարի ընթացքում, կապված է հանրապետության բնակչության ընդհանուր թվի մեջ գյուղական բնակչության տեսակարար կշռի նվազման հետ, ինչը բնորոշ է ոչ միայն Հայաստանին, այլև նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների մեծ մասին: Այսպես, ըստ 1939թ. մարդահամարի

արդյունքների. Հայկական ԽՍՀ գյուղական բնակչությունը կազմել է 71 % (ԽՍՀՄ միջինը՝ 68%), 1959թ.՝ 50 % (52 %), 1970թ.՝ 40 % (44 %), 1979թ.՝ 34 % (38 %), 1989թ.՝ 31 % (34 %):

1989թ. տվյալների համաձայն, գյուղական բնակչության ավելի ցածր տեսակարար կշիռ ունեցել են ՌԽՖՍՀ-ն՝ 26 %, Էստոնական ԽՍՀ-ն՝ 28% և Լատվիական ԽՍՀ-ն՝ 29 %: Գյուղական բնակչության ամենաբարձր տեսակարար կշիռն արձանագրվել է Տաջիկական ԽՍՀ-ում՝ 67 % [50, 9-12]: Հայաստանում գյուղական բնակչության տեսակարար կշիռն ավելի ցածր է եղել, քան միջին միութենականը: Դիտարկվող ժամանակաշրջանում, գյուղական բնակչության տեսակարար կշռի նվազմանը զուգընթաց, նվազել է նաև գյուղական բնակավայրերի թիվը: 1926-1994թթ. հանրապետությունում վերացել է 279 գյուղ, որից 8-ը՝ 1987-1994թթ. [12, 99; 45, 43]: Գյուղական բնակավայրերի թիվը պակասել է ներկայիս բոլոր մարզերում, բացառությամբ Արմավիրի մարզի, որտեղ գյուղերի թիվն ավելացել է 12-ով՝ 82-ից հասնելով 94-ի: Արագածոտնի մարզում գյուղական բնակավայրերը պակասել են 33-ով՝ 142-ից 109, Արարատի մարզում՝ 67-ով, 159-ից 92, Գեղարքունիքի մարզում՝ 24-ով, 115-ից 91, Լոռու մարզում՝ 43-ով, 162-ից 119, Կոտայքի մարզում՝ 21-ով, 82-ից 61, Շիրակի մարզում՝ 26-ով, 148-ից 122, Սյունիքի մարզում՝ 84-ով, 206-ից 122, Վայոց ձորի մարզում՝ 30-ով, 81-ից 51, Տավուշի մարզում՝ 40-ով, 100-ից 60 [45, 43-49]:

Այս գործընթացները, բնականաբար, ազդում էին գյուղական բնակչության տարաբնակեցման, ըստ առանձին վարչական շրջանների տեղաբաշխման, գյուղերի մարդաշատության և գյուղական բնակչության կենսագործունեությունը պայմանավորող հիմնական գործոնների վրա: Չնայած գյուղական բնակչության տեսակարար կշռի նվազմանը, աճում էր վերջինիս բացարձակ թիվը՝ 1970թ. 1.010.341 մարդ, 1979թ.՝ 1.038.208 մարդ, 1989թ.՝ 1.080.100 մարդ [50, 27]: Սակայն բնակչության աճը տեղի էր ունենում ոչ հավասարաչափ: Ավելին, 1970-1988թթ. նախկին վարչական շրջաններում գյուղական բնակչության տեղաբաշխման անհամամասնությունն ավելի էր մեծացել: Ինչպես նախկինում, այս տարիներին ևս գյուղական բնակչության թվաքանակում բարձրացել էր ներկայիս Արարատի,

Արմավիրի, Կոտայքի մարզերի բաժինը, 1970թ. 33.5%-ից 1988թ. հասնելով 39%-ի: Սրան զուգընթաց, ծայրամասային-սահմանային և լեռնային շրջաններում նվազում էր գյուղական բնակչության թիվը: Սյունիքի մարզում նշված ժամանակամիջոցում այն նվազել է ավելի քան 17.6 հազարով, Լոռու մարզում՝ մոտ 8.9 հազարով [45, 62]: Նույն շրջանում դիտվել են նաև բազմաթիվ այլ փոփոխություններ, կապված ըստ բարձրության գոտիների բնակավայրերի տեղաբաշխման, մարդաշատության, բնակչության խտության հետ [11; 12; 45; 46, 109-154, 228-285]:

Վերջին տասնամյակներում բավականին արագ էին փոխվում նաև գյուղական բնակչության զբաղմունքներն ու զբաղվածության ոլորտները: Փոփոխություններն ունեին տարբեր պատճառներ. 1960-ական թթ. սկսած, քանակական և որակական նկատելի տեղաշարժեր էին կատարվում կոլեկտիվ և խորհրդատեսությունների տնտեսական-կազմակերպական կյանքում: Մի կողմից, փոքր կոլտնտեսությունների միավորման միջոցով տեղի էր ունենում դրանց խոշորացում, մյուս կողմից՝ տնտեսապես թույլ կոլտնտեսությունների բազայի վրա կազմակերպվում էին խորհրդատեսություններ: Խորհրդատեսություններ կազմակերպվում էին նաև նոր յուրացվող հողերում: 1960թ. Հայաստանում կար 83 խորհրդատեսություն: 1988թ. դրանց թիվը հասավ 529-ի, կոլտնտեսություններինը՝ նույն ժամանակահատվածում 760-ից իջավ 275-ի: Աշխատողների միջին տարեկան թիվը կոլտնտեսություններում կազմել է 67.0 հազար մարդ, խորհրդատեսություններում՝ 112.0 հազար մարդ, գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքը 1983թ. համադրելի գներով կազմել է՝ համապատասխանաբար 338.9 միլիոն և 564.1 միլիոն ռուբլի [12, 245-247]: Հայաստանում կոլտնտեսությունների և խորհրդատեսությունների միջին չափերը գրեթե բոլոր պարամետրերով երկուսից հինգ անգամ փոքր են եղել ԽՍՀՄ համանման ցուցանիշներից: Գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների շուրջ 1/3-ը աշխատել է վնասով կամ ցածր շահութաբերությամբ [12, 246]:

Տեղաշարժերի հաջորդ պատճառը նշված տարիներին գյուղերում արդյունաբերական ձեռնարկությունների և մասնաճյուղերի հիմնադրումն է [75; 76]: Փոփոխությունների արդյունքում Հայաստանում

1959-79թթ. ավելի քան երեք անգամ աճել էր գյուղատնտեսական և արդյունաբերական բանվորների թիվը (20.1%-ից 61.4%): Համապատասխանաբար, գրեթե երեք անգամ նվազել էր կոլտնտեսականների թիվը (69.4%-ից 23.9%) [75]: Միայն 1970-1988թթ. հանրային արտադրության մեջ զբաղված կոլտնտեսականների թիվը 103.5 հազարից իջել էր 67.3 հազարի [12, 90]:

Նույն ժամանակահատվածում ձևավորվել էին մասնավորապես գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման որոշակի առանձնահատկություններ: 1970-80-ական թթ. գյուղատնտեսության երկու գլխավոր ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության միջև ստեղծվել էր կայուն համամասնություն, որը հիմնականում համապատասխանում էր հանրապետության բնատնտեսական ռեսուրսներին [12, 250] և հայոց տնտեսաձևի ավանդույթներին: Հանրապետության խորհրդային տնտեսություններից 299-ը նշված շրջանում ունեին կաթնային արտադրության ուղղվածություն, 95-ը՝ պտղախաղողագործական և խաղողագործական, 37-ը՝ բանջարաբուծական, 35-ը՝ ոչխարաբուծական, 26-ը՝ թռչնաբուծական, 7-ը՝ խոզաբուծական, 4-ը՝ հացահատիկային ուղղվածություն: Վարչական 37 շրջաններից 23-ում անասնապահության տեսակարար կշիռը կազմում էր գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի կեսից ավելին: Երկրագործության տեսակարար կշիռը գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքում բարձր էր հատկապես խաղողագործական, պտղաբուծական և բանջարաբուստանային բույսերի մշակության շրջաններում՝ Արարատյան դաշտում, Նոյեմբերյանում, Մեղրիում և այն շրջաններում, որտեղ զարգացած էր ծխախոտի մշակությունը (Շամշադին, Իջևան, Վարդենիս) [12, 247-250]:

Հայաստանում գյուղատնտեսության ճյուղերի զարգացումը պայմանավորված էր լեռնային երկրներին բնորոշ առանձնահատկություններով՝ հողահանդակների մասնատվածությամբ և փոքր չափերով, ըստ ուղղաձիգ գոտիականության գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի զարգացման՝ միմյանցից տարբերվող հնարավորություններով և այլն: Այսպես, հանրապետության 492.7 հազար հա վարելահողը բաղկացած է 147.6 հազար հողակտորից, հողակտորների միջին չափը կազմում է շուրջ 3 հա [11; 12, 255; 46; 72]: Բնակչության

մեկ շնչին հասնող գյուղատնտեսական հողատարածությամբ, մանավանդ վարելահողերով, Հայաստանը ԽՍՀՄ ամենասակավաճող հանրապետությունն էր [12, 258]: Այս իրողությունները պայմանավորում էին նաև երկրագործության տարբեր ճյուղերի զարգացումը: Հայաստանում անընդհատ, բացառությամբ 1950-ական թթ., նվազել է հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածության տեսակարար կշիռը, 1940թ. 78.4%-ի դիմաց այն 1988թ. կազմել է 29.5%: Մեծ տատանումներ են կրել տեխնիկական կուլտուրաներով զբաղեցված տարածությունները, որոնք մույնպես 1958 թ.-ից սկսած անընդհատ նվազել են: Ծխախոտի կուլտուրան փաստորեն տարածվել է վերջին 50-60 տարիների ընթացքում: Կարտոֆիլի և բանջարաբոստանային կուլտուրաների ցանքատարածությունները մույնպես կրել են զգալի փոփոխություններ: Դրանք ընդարձակվել են հացահատիկի, տեխնիկական կուլտուրաների տարածությունների կրճատման հաշվին: Աստիճանաբար ընդարձակվել են նաև խաղողի և պտղատու այգիները, ինչպես նաև կերային կուլտուրաների ցանքատարածությունները [12, 271]: Փաստերը խոսում են այն մասին, որ չնայած բացասական իրողություններին, Հայաստանում երկրագործության զարգացման նպատակաուղղված քաղաքականություն է իրականացվել:

Անասնապահության զարգացումը մույնպես պայմանավորվել է բնակլիմայական պայմանների առանձնահատկություններով: Անասնապահության առաջատար ճյուղը եղել է խոշոր եղջերավոր անասնապահությունը, որի մեջ գերակշիռ տեղ է գրավել կաթնամսատու տավարաբուծությունը:

Գյուղատնտեսության զարգացման մասին խոսելիս պետք է անդրադառնալ նաև գյուղացիական անձնական օժանդակ տնտեսություններին, որոնց նկատմամբ հակասական քաղաքականություն է վարվել ԽՍՀՄ գոյության համարյա բոլոր տասնամյակներին [12, 251; 78; 79]: Անձնական օժանդակ տնտեսությունները զբաղեցրել են ցանքատարածությունների ընդամենը 6.3%-ը, սակայն տարիներ շարունակ տվել են գյուղատնտեսական մի շարք հիմնական մթերքների մինչև 50 և ավելի տոկոսը: Այսպես, 1988թ. դրանք տվել են հանրապետությունում արտադրված կարտոֆիլի 58.2, բանջարեղենի՝ 48.6, պտղի՝ 51.9, խաղողի՝ 14.8 %-ը [12, 251]: Տվյալներն ինքնին ցույց են տալիս օժանդակ տնտեսությունների ոչ այնքան բարձր եկամտաբե-

րությունը, որքան խորհրդային շրջանում հանրային տնտեսավարման անարդյունավետությունը:

Փաստորեն, խորհրդային շրջանում և հատկապես 1970-80-ական թթ., գյուղի զարգացումը բնորոշում էին և՛ դրական և՛ բացասական բազմաթիվ իրողություններ:

Հասարակական-մշակութային տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի այն, որ վերոնշյալ գործընթացները 1970-80-ական թթ. հանգեցրել էին սոցիալ-մասնագիտական նոր խմբերի ու ենթախմբերի (տեխնիկական, վարչական մտավորականություն, արդյունաբերական բանվոր-ծառայողներ) ձևավորմանը, բազմազանություն մտցնելով գյուղի հասարակական և համայնքային կառուցվածքներում [48; 49; 55, 123-137; 57, 73-82; 58, 5-12; 63, 500-534; 66; 70; 74, 52-62]: 1970-80-ական թթ. արդեն որոշակի տարբերություններ էին դրսևորվում տարբեր խմբերի ու ենթախմբերի մասնագիտական պատրաստվածության, հոգևոր և նյութական պահանջմունքների ու լորտներում: Արդյունաբերական բանվորները միջանկյալ դիրք էին գրավում քաղաքային արդյունաբերական բանվորների և ագրարային բնագավառի աշխատողների միջև: Նրանց մեջ 1.5 անգամ ավելի, քան սպասարկման ոլորտում և 1.3 անգամ ավելի, քան գյուղատնտեսությունում, շատ էին երիտասարդները: Երիտասարդների տեսակարար կշիռը բարձր էր նաև սպասարկման ոլորտում և կրթամշակութային հիմնարկություններում:

Նշենք նաև, որ չնայած գյուղի հանդեպ վարվող նման քաղաքականությանը, 1970-80-ական թթ. դեռևս հաղթահարված չէր տարբեր գյուղերի զարգացման անհամամասնությունը, լուծված չէին գյուղական բնակչության և հատկապես երիտասարդության զբաղվածության հարցերը: Դա է այն կարևոր պատճառներից մեկը, որ գյուղական երիտասարդության մի ստվար հատված նախընտրում էր քաղաքներ տեղափոխվելը, որտեղ ավելի մեծ էին բարձր դիրք ու կենսամակարդակ ապահովելու հնարավորությունները: Կարևոր նշանակություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ չնայած ողջ հանրապետությանը բնորոշ գործընթացներին, տարբեր գյուղական բնակավայրերում դիտվում էին նաև սոցիալ-մասնագիտական, սեռատարիքային կառուցվածքի հետ կապված առանձնահատկություններ: Լեռնային գյուղերում, որտեղից արտահոսքի տեմպերը բարձր էին, չկար սոցիալ-մասնագիտական խմբերի այն բազմազանությունը, որը դիտ-

վում էր հարթավայրային, մասամբ նաև՝ նախալեռնային գոտիների գյուղերում:

Երիտասարդության մեծ մասի հեռանալը ձևավորում էր այնպիսի վիճակ, երբ գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպման ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր գյուղում մնացած մեծահասակների ուսերին: Նման գյուղերում սահմանափակ էին նաև բնակչության վերարտադրության հնարավորությունները: Հարթավայրային ու նախալեռնային գոտիների գյուղերում արդեն դրսևորվում էր փոփոխություններով պայմանավորված բազմազանությունը: Այստեղ սոցիալ-մասնագիտական տարբեր խմբերը, հատկապես արդյունաբերական բանվորներն ու ծառայողները, գյուղական մտավորականության ներկայացուցիչները կարևոր դեր էին խաղում հասարակական հարաբերություններում: Բաղաբների՝ հետ սերտ շփումները, նոր մասնագիտությունների յուրացման հնարավորությունները, մշակութային ակտիվ կյանքը, բնականաբար, ազդում էին նաև հոգևոր և նյութական պահանջմունքների բարձրացման վրա: Հարթավայրային գոտու գյուղերի մի մասում, հատկապես խոշոր արդյունաբերական կենտրոնների հարևանությամբ գտնվող գյուղերում, կենսամակարդակն աստիճանաբար մոտենում էր քաղաքայինին, ինչը պակաս հատկանշական էր լեռնային գյուղերի համար:

Տնտեսական բնույթի փոփոխություններն իրենց անմիջական ազդեցությունն էին ունենում հասարակական, մշակութային հարաբերությունների վրա և հաճախ հանդես էին գալիս որպես դրանցում դրսևորվող նոր իրողությունները պայմանավորող էական գործոն: Այս հանգամանքը կարևոր նշանակություն ունի հատկապես ազգագրական տեսանկյունից, քանի որ հասարակական հարաբերություններում դրսևորվող նոր իրողություններն իրենց հերթին պայմանավորում էին դրացիական, ազգակցական, ներընտանեկան կենցաղային և տնտեսական հարաբերություններում կատարվող փոփոխությունները: Փաստորեն, 1970-80-ական թթ. հայկական գյուղի զարգացումը բնութագրվում էր հակասական, հաճախ նաև իրարամերժ գործոնների առկայությամբ, որոնց մի մասը, ըստ էության, կանխորոշում է նաև արդի գյուղի զարգացման որոշ միտումները:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Տնտեսական վերափոխումներն արդի գյուղում

1. Հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման օրենսդրությունը

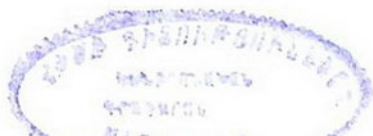
Հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման գործընթացը Հայաստանի Հանրապետությունում շուկայական հարաբերությունների ձևավորմանը և մասնավոր սեփականության իրավունքի ամրագրմանն ուղղված առաջին քայլն էր, որը նաև նպատակ ուներ հաղթահարել խորհրդային պլանային տնտեսության բազմաթիվ բացասական իրողությունները [24; 39, 36-42]: Որպես գյուղատնտեսությունում ստեղծված ճգնաժամի հաղթահարման հիմնական տարբերակ կիրառվեց համատարած և արագ սեփականաշնորհումը: Նորանկախ հանրապետության օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը ձեռնամուխ եղավ հողի անհատույց սեփականաշնորհմանն ու անասունների, տեխնիկայի, գյուղատնտեսական նշանակության կառույցների վաճառք-մասնավորեցմանը:

Վերափոխումները կանոնակարգող օրենքները և կառավարության որոշումներն ընդունվեցին հապճեպ, կարճ ժամանակահատվածում, երբ դեռևս վերջնականապես հստակեցված ու օրենսդրորեն ամրագրված չէին տնտեսական վերափոխումների հիմնական դրույթներն ու տնտեսական զարգացման գերակայությունները և դրանց իրագործման մեխանիզմները: Շտապողականությունը, բնականաբար, բացասաբար ազդեց գործընթացի իրագործման ապահովող օրենսդրական դաշտի ձևավորման վրա: 1991թ. ընդունված տարբեր օրենքներում և որոշումներում [1; 3, 5; 6], ինչպես նաև գործընթացի անմիջական իրագործման փուլում գերիշխում էր այն մի-

տումը, որ վերափոխումները միաժամանակ և արագընթաց պետք է իրագործվեն հանրապետության բոլոր գյուղերում և գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերում:

Վերափոխումները կանոնակարգող օրենսդրական հենքը ընդգրկում էր 1991թ. հունվարին ընդունված «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» ՀՀ օրենքը, «Հայաստանի Հանրապետության հողային օրենսգիրքը», ինչպես նաև Նախարարների խորհրդի մոտ չորս տասնյակ որոշումները [1-10]: Ըստ «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» ՀՀ օրենքի առաջին հոդվածի՝ «Գյուղատնտեսական գործունեությունը գյուղատնտեսական մթերքների *ապրանքային* (ընդգծումը մերն է – Մ. Գ.) արտադրությունն ապահովող տնտեսավարման ձև է: Հայաստանում *գյուղատնտեսական գործունեության կազմակերպման ձևերը հիմնվում են քաղաքացիների, կոլեկտիվ և պետական սեփականության վրա և հանդես են գալիս գյուղացիական տնտեսությունների, գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների, պետական գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների և կոլտնտեսությունների ձևերով*»: Ըստ օրենքի երկրորդ հոդվածի՝ «Գյուղացիական տնտեսությունը քաղաքացիների սեփականության վրա հիմնված գյուղատնտեսական մթերքների *ապրանքային* արտադրությունն ապահովող ինքնուրույն կազմակերպական միավոր է: Օրենքով նախատեսված կարգով յուրաքանչյուր ընտանիք (ծուխ) իրավունք ունի որպես սեփականություն ստանալու հողամաս» [1, 67-68]: Լուծարվող տնտեսությունների (կոլտնտեսությունների և պետական տնտեսությունների) հիմնական միջոցները (անասնազխաքանակ, անասնապահական շինություններ, այլ կառույցներ և գյուղատնտեսական տեխնիկա) կոլեկտիվի անդամների ժողովի որոշման առկայության դեպքում նույնպես վաճառվում էին կոլեկտիվի անդամներին: Անասնազխաքանակի վաճառքի դեպքում սահմանվում էր նվազագույն քանակություն՝ հինգ գլուխ խոշոր եղջերավոր և 20 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն [1; 10]:

Սահմանափակվելով վերոնշյալ օրենքների և որոշումների դրույթների մեջբերումով, փորձենք ներկայացնել այն հիմնական թերութ

190561

յունները, որոնք առկա էին արդեն 1991թ., վերափոխումների իրականացման առաջին փուլում.

ա) Տարբերակված մոտեցման քաղաքականություն: 1970-80-ական թթ. դեռևս հաղթահարված չէր շրջանների, գյուղերի զարգացման անհամամասնությունը: Գյուղատնտեսության զարգացման առանձնահատկություններն իրենց կնիքն էին դրել ինչպես գյուղական բնակչության կառուցվածքի, այնպես էլ գյուղատնտեսական զբաղմունքների համակարգի վրա: Հողային ֆոնդի բաշխման, հողահանդակների մասնատվածության, մեկ շնչին բաժին ընկնող գյուղատնտեսական նշանակության հողերի տարբերությունները մույնպես կարևոր նշանակություն ունեին և պետք է հաշվի առնվեին վերափոխումների իրականացման ընթացքում: Նույն խնդիրներն էին առկա նաև անասնազխաբանակի բաշխման ժամանակ: Սահմանված նվազագույն քանակությունը՝ հինգ գլուխ խոշոր և 20 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն, չէր արտացոլում հանրապետության գյուղերի մեծ մասում անասնապահության առկա հնարավորությունները: Ավելին, գյուղացիության զգալի մասը, չունենալով անասունների խնամքի համար համապատասխան տնտեսական կառույցներ, հրաժարվում էր սահմանված քանակությունից: Այս իրողությունն արտահայտվեց արդեն գործընթացի սկզբում, երբ տնտեսությունների մեծ մասը, չունենալով համապատասխան տեղեկատվություն, չօգտագործեց անասնազխաբանակի ձեռքբերման իր իրավունքը: Այն, որ անասունների սեփականաշնորհումը տեղի ունեցավ լուրջ քերություններով, առանց վերահսկման համապատասխան մեխանիզմների կիրառման, վկայում է 1992-1993թթ. զանգվածային մոթը, որն էապես վտանգեց անասնապահության զարգացումը: Եթե 1986թ. հանրապետությունում կար 860.7 հազար խոշոր եղջերավոր անասուն, որից՝ 319.3 հազար կով և 1902.8 հազար ոչխար ու այծ, ապա 1995թ. հունվարի դրությամբ այդ թիվը կազմեց 503.7 հազար, որից 276 հազար կով և 636 հազար ոչխար ու այծ, 1999թ. դրությամբ՝ խոշոր եղջերավոր 509.6 հազար գլուխ, այդ թվում կով՝ 277.8 հազար, մանր եղջերավոր անասուն՝ 578.8 հազար: Խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը պակասել է 42 %-ով, իսկ մանր եղջերավորներինը՝ ավելի քան երեք անգամ: Նույնը կարելի է ասել նաև գյու-

դատնիսական նշանակության շինությունների և տեխնիկայի վաճառք-սեփականաշնորհման մասին:

բ) Պետության դերի և հիմնական գործառույթների հստակեցման բացակայություն.

Գյուղատնտեսությունում իրականացված վերափոխումները նախորդեցին տնտեսության այլ ճյուղերում իրականացված փոփոխություններին, ինչը, բնականաբար, առաջացրեց բազմաթիվ բարդություններ՝ կապված գյուղմթերքների իրացման, գյուղատնտեսական աշխատանքների ամբողջական ցիկլի կազմակերպման հետ: Չհստակեցվեցին նաև պետության հիմնական գործառույթները, գյուղացի-պետություն փոխադարձ իրավունքների և պարտավորությունների համակարգերը: Արդյունքում, «պետությունը հողը տվեց գյուղացուն և մի կողմ քաշվեց, ոչ մի բանի մասին չի մտածում»:

գ) Ազգագրական տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի այն, որ հաշվի չառնվեցին նախընթաց զարգացմամբ պայմանավորված իրողությունները: 1970–80–ական թթ. ձևավորվել էր այնպիսի իրավիճակ, երբ տարբեր գյուղերում, սոցիալ-մասնագիտական, սեռատարիքային խմբերի մոտ տարբեր էր ոչ միայն գյուղատնտեսական զբաղմունքների նկատմամբ ձևավորված վերաբերմունքը, այլ դրանցից ստացվող եկամտի տեսակարար կշիռն ընտանեկան բյուջեում:

Հանրապետության որոշ գյուղերում ձևավորվել էին արտագնացության կայուն ավանդույթներ, և, բնականաբար, ավելի կարևոր էին հենց դրանից ստացվող եկամուտները [20; 23]: Արարատյան դաշտի՝ Երևանին մերձակա, ինչպես նաև հանրապետության այլ արդյունաբերական կենտրոններին մոտ գտնվող գյուղերում, հատկապես երիտասարդության համար, ավելի կարևոր նշանակություն ունեին արտադրությունում աշխատանքից ստացվող եկամուտները: Հաշվի չառնվեցին նաև գյուղերում սոցիալ-մասնագիտական մոր խմբերի ձևավորման գործընթացները:

Ակնհայտ է, որ սոցիալ-մասնագիտական և սեռատարիքային տարբեր խմբերը չէին կարող մամնատիպ մոտեցումներ ունենալ վերափոխումների հանդեպ, քանի որ տարբեր էին տնտեսական շահե-

* Այս կամ մոտավորապես այսպիսի ձևակերպումներ տրվել են հանրապետության բազմաթիվ գյուղական բնակավայրերում:

րը, գյուղատնտեսության, կոլեկտիվ և պետական տնտեսությունների հանդեպ ձևավորված վերաբերմունքը: Այս դեպքում կարևոր էին նաև տասնամյակների ընթացքում ավանդույթի ուժ ստացած մոտեցումներն ու տեսակետները: Խորհրդային համակարգը, չնայած նրանում առկա թերություններին, ապահովում էր անհրաժեշտ նվազագույն կենսամիջոցներ: Դիտարկման այս մակարդակում գյուղացիության կողմից չէր առաջադրվում վերափոխումների իրականացման խնդիր, քանի որ ձևավորվել էր որոշակի կայուն վիճակ: Երաշխավորված նվազագույնը խորհրդային համակարգի կարևոր առավելություններից էր, ուստի կտրուկ հրաժարումը դրանից վտանգում էր ոչ միայն տասնամյակների ընթացքում կայունացած տնտեսական, այլև հասարակական, մշակութային հարաբերությունները: Այս և գյուղի վիճակը պայմանավորող բազմաթիվ այլ գործոնները հաշվի չառնվեցին հանրապետության ղեկավարության կողմից, և 1991թ. սկսվեց զանգվածային սեփականաշնորհումը:

Տնտեսական վերափոխումների իրագործումը

Այս ենթաբաժնում կներկայացվեն գյուղացիության տարբեր սեռատարիքային և սոցիալ-մասնագիտական խմբերի վերաբերմունքը պայմանավորող գործոնները, հիմնական ուշադրություն դարձնելով ազգագրական տեսանկյունից կարևոր առումներին: Կառանձնացվեն վերափոխումների հիմնական ոլորտները՝ հողի սեփականաշնորհում, անասնազխաքանակի, գյուղատնտեսական տեխնիկայի և գյուղատնտեսական նշանակության կառույցների վաճառք-սեփականաշնորհում:

Առանձնացված բոլոր ոլորտներում սեփականաշնորհման ժամանակ կարևոր նշանակություն են ունեցել ոչ միայն գյուղի տնտեսական զարգացման վիճակը, մասնագիտացման գործոնները, այլև սեռատարիքային, սոցիալ-մասնագիտական, ունեցվածքային խմբերի վերաբերմունքի և մոտեցումների հետ կապված բազմաթիվ հարցեր, որոնք, վերջին հաշվով, պայմանավորել են մեկնարկային հնարավորությունները:

Սեփականացման հնարավորությունները ասելով՝ նկատի ունենք սեփականաշնորհմանը գյուղացու (ընտանիքի) մասնակցությունը պայմանավորող գործոնների ամբողջությունը:

Հողի սեփականաշնորհում - հողի սեփականաշնորհմանը գյուղացիության տարբեր խմբերի մասնակցությունը պայմանավորող գործոնները բազմաթիվ են: Տնտեսական կտրվածքում դրանք կապված են գյուղատնտեսական գործունեության արդյունավետության, տարբեր զբաղմունքներից ստացվող եկամուտների հետ: Ընտանիքի առումով արդեն կարևոր դեր են խաղում սոցիալ-մասնագիտական կազմը, զբաղվածության հետ կապված խնդիրները:

Չնայած գործոնների այս բազմազանությանը, 1991թ., սեփականաշնորհման ինտենսիվ քարոզչության պայմաններում*, գյուղական բնակչության մեծ մասի մոտ արտահայտված է եղել հողի սեփականատեր դառնալու ցանկությունը: Այդ ցանկությունը որպես գերակա ընդունելով հանդերձ, մշենք, որ այն ունեցել է ներքին տարբերակումներ: Դրանք կարելի է ընդհանրացված ձևով խմբավորել հետևյալ կերպ՝ ա. վերափոխումների փուլայնությունը ապահովելու և բ. դրանք գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերում միաժամանակ իրականացնելու կողմնակիցներ: Առաջինի կողմնակիցները եղել են հիմնականում մեծահասակները, կոլեկտիվ և խորհրդատեսություններում ընդգրկվածները: Նրանց մեծ մասը, կողմ լինելով հողի սեփականաշնորհմանը, առաջարկել է տարբերակներ, որոնք կընձեռնեին տնտեսավարման նոր ձևերի ու եղանակների աստիճանական ամրագրման հնարավորություններ:

Դրանք վերջին հաշվով հանգում էին հետևյալին՝ կամ ընտրվում են առանձին շրջաններ, որտեղ իրականացվում են փորձնական վերափոխումներ և որոշ ժամանակ անց տարածվում ողջ հանրապետությունում, կամ վերափոխումներն իրականացվում են առանձին ճյուղերում: Առաջին հերթին սեփականաշնորհվում են այն հողատա-

* Բազմաթիվ գյուղերում արձանագրվել են «վերևից» միջամտության դեպքեր: Այսպես, եթե կոլեկտիվի անդամների ժողովն ընդունել է կոլեկտիվ տնտեսության պահպանման որոշում, գյուղ կամ շրջան է գործուղվել ՀՀՀ ակտիվիստներից մեկը, որի նպատակը եղել է սեփականաշնորհումն ապահովելը: Այս փաստը մշում էին ինչպես գյուղացիները, այնպես էլ նախկին և ներկայիս պաշտոնյաները, որոնք խոստովանում էին, որ եղել է զանգվածային սեփականաշնորհման հրահանգ [14; 15; 16]:

րածքները, որոնք թույլ են տալիս դրանք մշակել առանձին ընտանիքների ջանքերով (այգիներ, փոքր վարելահողեր) [14]: Հետագայում, երբ ապացուցվում է տնտեսավարման նոր եղանակների արդյունավետությունը, վերափոխումներն ընդունում են զանգվածային բնույթ և իրականացվում են գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերում: Այս մոտեցման կողմնակիցների մեջ եղել են նաև պետական պաշտոնյաներ, կոլեկտիվ և խորհրդային տնտեսությունների ղեկավարներ, որոնք ունեցել են հիմնականում եղած հնարավորությունները պահպանելու շահագրգռվածություն:

Երկրորդ մոտեցման կողմնակիցները եղել են երիտասարդները, որոնց մոտ գերիշխել է արմատական վերափոխումներ իրականացնելու ձգտումը*:

Նյութի ներկայացման միակողմանիությունից խուսափելու համար փաստենք, որ նաև առանձնացված խմբերի ներսում դրսևորվել են որոշ տարբերություններ: Այսպես, որոշ մեծահասակներ, որոնք ունեցել են անբավարարվածության զգացողություն կոլեկտիվ կամ պետական տնտեսությունում իրենց աշխատանքի արդյունքներից, մույնպես կողմ են եղել արագ և զանգվածային սեփականաշնորհմանը: Երիտասարդների մի մասն էլ առաջարկել է խորհրդայինը պահպանելու տարբերակներ: Մոտեցումների մման բազմազանությունը, մեր կարծիքով, արտացոլում է երկու կարևոր իրողություն: Առաջինն այն է, որ արմատական վերափոխումներն անսպասելի էին գյուղացիության մի մասի համար և, վերջիններս, փուլային տարբերակներն առաջարկում էին իրենց վերաբերմունքը վերջնականապես հստակեցնելու համար: Եվ երկրորդը, չնայած հողի սեփականատեր դառնալու փաստի հանդեպ դրական վերաբերմունքին, այնուամենայնիվ կար որոշակի մտավախություն՝ կապված գործընթացի հաջողության

* Երիտասարդների ակտիվությունը պայմանավորված է եղել նաև Արցախյան շարժման հետ կապված ոգևորության և հակադրության «օտար-յուրային» առանցքում օտար-խորհրդայինին բացասական որակներ վերագրելու հետ: Որպես արագ և արմատական վերափոխումների կողմնակիցներ գյուղերի մեծ մասում նշվում էր նաև կոմունիստական նոմենկլատուրան կամ դրա մի մասը (ինչպես երևում է, կոմունիստական վերնախավը երկփեղկված էր և չուներ միասնական դիրքորոշում), որն ուներ առավելագույն օգուտ ստանալու շահագրգռվածություն: Այս դեպքում երկու խմբերի շահերի համընկնելն ունի տարբեր հիմնավորում. երիտասարդության ակտիվ հատվածի համար՝ իշխանության հաստատում, կոմունիստական վերնախավի համար՝ տնտեսական հնարավորությունների ամրապնդում:

հետ: Այս դեպքում կարևոր է այն, որ խորհրդային տնտեսական համակարգի արմատական վերափոխումների գաղափարը դեռևս հասունացած չէր, չնայած գյուղական բնակչության մի մասի մոտ դիտվող անբավարարվածությանը:

Չշարունակելով նյութերի մեջբերումը, նշենք, որ հանրապետությունում ի վերջո հաղթեց երկրորդ՝ վերափոխումները բոլոր ճյուղերում միաժամանակ իրագործելու ձգտումը: Գյուղացիությունը, որանից ելնելով, ձեռնամուխ եղավ հողի սեփականաշնորհմանն ու անասնազխաքանակի, տեխնիկայի ու գյուղատնտեսական նշանակության կառույցների վաճառքին իր մասնակցությունը կարգավորելուն:

Հանրապետության գյուղերի ճնշող մեծամասնությունում արդեն 1991թ. ձևավորվեցին անհատական կամ կոլեկտիվ գյուղացիական տնտեսություններ^{*}, որոնք դարձան տնտեսական կյանքի կազմակերպման հիմնական միավորները: Հայաստանի հողային ֆոնդը, հետևաբար նաև հողօգտագործման հնարավորությունները, ինչպես նշվեց, էական կախվածության մեջ են գտնվում բնական պայմաններից: 1970-80-ական թթ. գյուղատնտեսության զարգացումն ապահովվում էր հսկայական կապիտալ ներդրումների, ոռոգման համակարգերի կատարելագործման, ոռոգվող հողատարածքների անընդհատ ավելացման ճանապարհով [40, 27-28; 78], սակայն դեռևս վերջնականապես հաղթահարված չէր հանրապետության տարբեր շրջանների զարգացման անհամամասնությունը [78, 25-54]: Հողի սեփականաշնորհումը, ինչպես վկայում են նյութերը, ոչ թե նպաստեց անհամամասնության հաղթահարմանը, այլ ավելի խորացրեց այն:

Բնական է, որ հողային ֆոնդի առանձնահատկությունները պետք է դառնային գյուղերում մեկ ծխին հասած հողաբաժնի էական տարբերությունների պատճառ: Այդպիսիք արձանագրվել են ոչ միայն առանձին մարզերի, այլ հաճախ՝ հարևան գյուղերի շրջանակներում:

^{*} Արդեն 1991թ. հուլիսին հանրապետությունում ստեղծվել էր 148.3 հազար գյուղացիական և 24204 գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություն:

Հանրապետության մարզերում գրառված նյութերը գալիս են հավաստելու ասվածը*:

Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի շրջանում նույնպես մեկնարկային հնարավորությունները պայմանավորված են տեղային պայմաններով: Նորակերտը «հարուստ» է, որովհետև ունի բերրի հողեր և ոռոգման համակարգ: Մեծ Մասրիկը հարուստ է դարձյալ Նորակերտի համար նշված պատճառներով: Ախարածորի համար բացասական դեր է խաղում ճանապարհներից հեռու գտնվելը: Նորակերտի և Մեծ Մասրիկի հարևանությամբ գտնվող և համարյա նույն բնակլիմայական պայմաններն ունեցող, Փոքր Մասրիկ փախըստականաբնակ գյուղի «ղժբախտության» պատճառը ոռոգման ջրի բացակայությունն է: Կուտականը, որ շրջանի ամենաաղքատ գյուղն է, գտնվում է ճանապարհներից հեռու, սակավահող է և ենթարկվել է ռմբակոծությունների [15; 38]:

Լոռու մարզի Սպիտակի շրջանում արդեն որպես հիմնական բնութագրիչ հանդես է գալիս Աղետի գոտում գտնվելը և ըստ այդմ գյու-

* Եղեգնածորի շրջանի (Վայոց Ձորի մարզ) Արենի, Շատին, Եղեգիս և Հերմոն գյուղերում սեփականաշնորհումն իրագործվել է համարյա միաժամանակ: Արենիում սեփականաշնորհվել է 300 հա հողատարածք: Մեկ փայաբաժինը կազմել է 1160 քմ վարելահող, 1040 քմ խաղողի այգի, 1100 քմ պտղատու այգի, 400 քմ խոտհարք: Շատինում մեկ փայաբաժինը կազմել է ընդամենը 1450 քմ: Եղեգիսում մեկ ծովսը ստացել է 2500 քմ հողատարածք, իսկ Հերմոնում՝ մոտավորապես 4100 քմ հողատարածք: Բացի հողաբաժինների չափերից, ընդգծված են այս գյուղերի հողերի որակական տարբերությունները: Արենիում հողաբաժինները երկրորդ, երրորդ, չորրորդ կարգի են, Հերմոնում՝ չորրորդ, հինգերորդ, Շատինում՝ երրորդ, չորրորդ: Արենիում հողաբաժնի մոտավորապես 50%-ը կազմում են խաղողի և պտղատու այգիները, Եղեգիսում մեկ փայաբաժին ընկուզանոցը կազմել է 400 քմ, իսկ խնձորի այգիները սեփականաշնորհվել են միայն տեղացիներին [14]:

Նույն մարզի Վայքի շրջանում պատկերն այսպիսին է. Բարձրունիում մեկ փայաբաժինը կազմել է 1.7 հա վարելահող և 0.22 հա այգի, Մերսում՝ 3 հա, Կեչուտում՝ 1 հա վարելահող, Ջառիբափում՝ 0.48 հա վարելահող, 0.17 հա ջրովի հող և 0.13 հա խոտհարք [14]:

Սյունիքի մարզի Գորիսի շրջանում պատկերն այսպիսին է. համեմատաբար ունևոր կամ ունևոր գյուղեր՝ Տեղ, Քարահունջ, Վերիշեն, միջին՝ Կոռնիձոր, աղքատ՝ Սվարանց, Շինուհայր: Այստեղ նույնպես գյուղերի դասակարգման մեջ կարևոր դեր են խաղում «տեղային» առանձնահատկությունները: Տեղ գյուղը հարուստ է այն պատճառով, որ բերրի հողատարածքներ ունի և հացառատ է, Քարահունջը՝ որովհետև քրի այգիներ ունի և վաճառում է հայտնի «Քարահունջի օղին» (2000թ. մեկ լիտրն արժեք 1000-2000 դրամ): Շինուհայրի ղժվարությունների պատճառը մոտավորապես նույնն է, ինչ Կեչուտինը: Չճայած, որ այստեղ մեկ փայաբաժինը կազմում է 1,35 հա, գյուղն ավելի աղքատ է, որովհետև մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը գյուղից 550 հոգի աշխատել է «Ռեփուհատեխնիկական իրերի գործարանում» և այժմ փաստորեն հայտնվել գործազուրկի կարգավիճակում (Չեռնարկությունը սեփականաշնորհվել է, դարձել բաց բաժնետիրական ընկերություն և վերանվանվել «Շինուհայրի պոլիմերային կոշիկեղենի գործարան» ԲԲԸ) [15; 19]:

ղերի դասակարգման մեկ առանցքը նրանց վերականգնվածությունն է, չնայած դարձյալ կարևոր են բնական պայմանների հետ կապված բազմաթիվ իրողություններ: Շիրակի մարզում նույնպես արտահայտված են տեղային պայմանների բազմազանության արդյունքում ձևավորված գործոնները²²:

Ուշագրավ առանձնահատկություններ են դրսևորվում ազգային փոքրամասնությունների միջավայրում, որոնց գյուղաբնակ ներկայացուցիչների մեծ մասը մասնակցել է սեփականաշնորհմանը²³: Սակայն մասնակցությունը պայմանավորված է նաև արտագնացության տրամադրությունների, խորհրդային շրջանում ունեցած զբաղմունքներով:

Հույների մեջ, օրինակ, գյուղաբնակների տեսակարար կշիռը բավականին ցածր է: Լոռու մարզում նրանք կենտրոնացած են հիմնականում Ալավերդի, Ախթալա, Շամլուղ քաղաքներում: Վերջին երկուսը խորհրդային շրջանում ունեին բանվորական ավանի կարգավիճակ և դրանց բնակչությունը հողաբաժիններ չի ստացել: Ռուսներ-

²² Սպիտակի շրջանի չորս գյուղերը՝ Խնկոյան, Զարածոր, Սարալանջ, Նորաշեն, որոնք ամբողջությամբ վերականգնվել են մինչև խորհրդային շինարարական կազմակերպությունների հեռանալը, նշվել են որպես շրջանի «ժարտատ» կամ «ժարտացած» գյուղեր: Շիրակում տալով (որը երկրաշարժի էպիկենտրոնն է), ինչպես Շինուխայր, Կեչուտ գյուղերում, տնտեսական ծանր կացության պատճառներից կարևոր է նաև արդյունաբերական ձեռնարկությունների անգործությունը: Սա կարելի է համարել նաև ամբողջ շրջանին բնորոշ, քանի որ մինչև երկրաշարժը Սպիտակի գյուղական բնակչության բավականին մեծ մասն ընդգրկված է եղել արտադրությունում [44]:

Ախուրյանի շրջանի Երազգավորս գյուղի սակավահողության պատճառն այն է, որ գյուղի լավագույն հողատարածքները մնացել են Ախուրյանի ջրամբարի տարածքում, իսկ Մարմաշենինը՝ որ հողերից 400 հա տրամադրվել է Գյումրիին՝ քաղաքաշինության նպատակով: Ըստ հողաբաժինների չափերի պատկերն այսպիսին է. Սարիար, Կրաշեն՝ մեկ ընտանիքն ունի 7-8 հա հող, Շիրակ, Հացիկ, Կամո՝ մեկ փայաբաժինը՝ մոտավորապես 1 հա, Մարմաշեն՝ մոտավորապես 6000 քմ, Երազգավորս՝ 1750 քմ վարելահող և 1000 քմ տնամերձ հողամաս:

²³ Եզդի քրդերի ճնշող մեծամասնությունը մասնակցել է հողի սեփականաշնորհման գործընթացներին, ինչպես գոտ Եզդի քրդական, այնպես էլ խառը բնակչությանը գյուղերում: Տարբեր գյուղերում հողաբաժինների չափերն այսպիսին են. Արագածոտնի մարզի Թալինի շրջանի Հակկո, Սորիկ, Դերեկ գյուղերում 1 փայաբաժինը կազմել է 3հա, նույն մարզի Արագածի շրջանի Ռյա-Թագա գյուղում՝ 2հա: Արարատյան դաշտում արդեն սեփականաշնորհված հողատարածքների չափերը զգալիորեն փոքր են: Էջմիածնի շրջանի փակաշնորհված հողատարածքների չափերը զգալիորեն փոքր են: Պատկերը մո-Ֆերիկ գյուղում 1 փայաբաժինը կազմել է 0.33 հա, Գալ գյուղում՝ 0.5 հա: Պատկերը մո-Ֆերիկ գյուղում 1 փայաբաժինը կազմել է 0.5հա: Շիրակի մարզի Ախուրյանի շրջանում նույնպես Եզդի քրդերը մասնակցել են սեփականաշնորհմանը: Ազատան գյուղում, օրինակ, հող ստացել են այստեղ բնակվող քրդը ընտանիքները, (60 ընտանիք) [35]:

րի միջավայրում, չնայած սեփականաշնորհմանն ունեցած համեմատաբար ակտիվ մասնակցությանը, կարևոր դեր է խաղացել այն, որ արդեն 1991թ.-ից որոշ շրջաններում սկսվել էր արտահոսքը, և այդ պատճառով ավելի քիչ ընտանիքներ են հողաբաժիններ ստացել^{*}։ Գյուղաբնակ ասորիները նույնպես մասնակցել են սեփականաշնորհմանը։ Արարատի շրջանի Վերին Դվին, Դիմիտրով, Աբովյանի շրջանի Արզնի գյուղերում հող ստացել է ասորի ընտանիքների մեծամասնությունը։

Փաստորեն, ազգային փոքրամասնությունների միջավայրում դրսևորվում են ինչպես ընդհանրություններ, որոնք բնորոշ են ողջ հանրապետությանը, այնպես էլ առանձնահատկություններ։ Եզդի քրդերն ավելի ակտիվորեն են ներգրավված եղել սեփականաշնորհման աշխատանքներում, ինչը կապված է նրանց միջավայրում գյուղատնտեսական զբաղմունքների ավանդական գերակշռող դերի հետ։

Ռուսների շրջանում սեփականաշնորհմանը ակտիվ մասնակցությունը սահմանափակել է արդեն 1991թ.-ից սկսված արտահոսքը, իսկ հույների միջավայրում՝ վերջիններիս զբաղվածությունը գերազանցապես արդյունաբերական ձեռնարկություններում [35]։

Կարելի է շարունակել օրինակների մեջբերումը, սակայն, կարծում ենք, այսքանը բավարար է բնական պայմաններ-մեկնարկային հնարավորություններ կապը ցույց տալու համար։ Միջին հանրապետական ցուցանիշները նույնպես հավաստում են այս իրողությունը.

* Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակ քաղաքում (նախկին Կրասնոսելսկ քտա) հող ստացել է ընդամենը 83 ռուսական ընտանիք։ Լոռու մարզի Տաշիրի և Ստեփանավանի շրջաններում, ի տարբերություն Ճամբարակի, ռուսներն ավելի ակտիվորեն են մասնակցել հողի սեփականաշնորհման գործընթացներին, բանի որ այստեղից ռուս ազգաբնակչության արտահոսքն ավելի ուշ է սկսվել։

ՀՀ ազգային փոքրամասնություններին վերաբերող նյութը գրառվել է Բաց Հասարակության Ինստիտուտի Օժանդակության Հիմնադրամի Հայկական Մասնաճյուղի կողմից ֆինանսավորված «Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնություններն այսօր» ծրագրի շրջանակներում (Ծրագրի ղեկավար՝ Յու. Ի. Մկրտումյան)։ Գրառվել են քուրդ-եզդիներին, ռուսներին, հույներին, ասորիներին վերաբերող նյութեր՝ Լոռու, Շիրակի, Արագածոտնի, Կոտայքի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի մարզերում։

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում հետազոտական ծրագրի ղեկավար Յու. Ի. Մկրտումյանին, խմբի անդամներ Ի. Վ. Դոլժենկոյին, Կ. Վ. Մեղրոսյանին, Հ. Գ. Սարգսյանին, Լ.Ն. Պետրոսյանին, Ս. Գ. Հոբոսյանին, Ա. Ջ. Թաղատյանին՝ գրառված նյութերը տրամադրելու և խորհուրդներով օգնելու համար։

1991թ. մեկ տնտեսությանը միջին հաշվով բաժին էր ընկնում 1.22 հա գյուղատնտեսական հողատեսք, որից վարելահող՝ 0.81 հա և բազմամյա տնկարկ՝ 0.23 հա, 1994թ.՝ 1.26 հա, որից վարելահող՝ 0.9 հա, բազմամյա տնկարկ՝ 0.15 հա, 1995թ.՝ 1.27 հա, որից վարելահող՝ 0.91 հա, բազմամյա տնկարկ՝ 0.15 հա, 1997թ., հունվարին՝ 1.30 հա, որից վարելահող՝ 0.97 հա, բազմամյա տնկարկ՝ 0.15 հա [40, 23-24]: ՀՀ Վիճակագրական վարչության ընտրանքային ուսումնասիրության տվյալներով տնտեսությունների ապահովվածությունը վարելահողերով տատանվում է 0.36 հա-ի (Արտաշատի շրջան) և 6.32 հա-ի (Աշոցքի շրջան) սահմաններում կամ 1/18 հարաբերությամբ: Ընդ որում, տնտեսությունների գերակշռող մասի հողերը բաժանված են երկուսից չորս հողակտորների, այսպիսով նույնիսկ միջին հողաբաժինը կկազմի շուրջ 430 քմ [40, 23-24]:

Անասունների վաճառք-սեփականաշնորհման ոլորտում տարբերություններն ավելի ընդգծված են: Ի տարբերություն հողի սեփականաշնորհման, գրեթե բոլոր գյուղերում բավականին մեծ է անասուններից հրաժարված ընտանիքների տոկոսը :

Անասունների սեփականաշնորհման ժամանակ անհավասար մեկնարկային հնարավորությունները պայմանավորել են տարբեր գործոններ: Դրանցից կարևորագույնը, ինչպես ցույց են տալիս գրառված նյութերը, կապված է պետական մթերումների՝ օրենքով սահմանված կարգի և չափաբաժինների, ինչպես նաև գյուղական միջավայրում օրենքի այս դրույթի ներկայացման հետ: Ըստ օրենքի, մթերում կատարվելու էր նախորդող հինգ տարիների միջին ցուցանիշները հաշվի առնելով: Եթե նկատի ունենանք, որ դրանք հաճախ ուռճացված էին, հասկանալի կդառնա գյուղացիների այն մտավա-

* Արեմիում անասուն ստանալու դիմում տվել է ընդամենը 18 ընտանիք: Արդյունքում 600 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասունից 392-ը կենտրոնացել է մեկ հոգու ձեռքում: 170 տնտեսություն ունեցող Եղեգիսում մանր եղջերավոր անասուն ստանալու համար եղել է 50, իսկ խոշորի համար՝ 32 դիմում: Հերոնում մանր եղջերավոր անասուն ստացել է 42, իսկ խոշոր՝ 24 ընտանիք: 103 տնտեսություն ունեցող Ախպրածորում անասուն վերցրել է 17 ընտանիք, Զառիբափում՝ ընտանիքների 40-45%-ը: Պատկերը նույնն է նաև ազգային փոքրամասնությունների միջավայրում: Եզդի քրդական գյուղերում նշվում էր, որ բնակչության մեծ մասը հրաժարվել է անասուններից, քանի որ դժվար է եղել անասնազվաքանակը միանգամից նշանակալիորեն ավելացնել: Անասնազվաքանակի բաժանման ուշագրավ տարբերակ է կիրառվել Ազատան գյուղում, որտեղ անասունների սեփականաշնորհումը սկսվել է միայն 1992թ.: Անասնազվաքանակը բաժանվել է տնտեսությունների ընդհանուր քվի վրա և արդյունքում յուրաքանչյուր ընտանիքի հասել է մեկ կով և մեկ հորթ:

խությունը, ըստ որի պետական մթերում կատարելու դեպքում իրենց համարյա եկամուտ չէր մնալու: Նորի կողմնակիցների, ամասուններ վերցնելու շահագրգռվածություն ունեցող անձանց կողմից օրենքի այս դրույթն անընդհատ շեշտվում էր և արդյունքում դարձավ գյուղացիների մեծ մասի՝ անասնազխաքանակից հրաժարվելու հիմնական պատճառ: Այս դեպքում ոչ երկրորդական դեր էր խաղում այն իրողությունը, ըստ որի, նոր պետությունը շարունակում էր նույնացվել խորհրդային պետության հետ, և բնակչության մեծ մասի կարծիքով պետական մթերումներն անպայման կատարվելու էին, որովհետև այդպես էր սահմանել պետությունը*։ Հաջորդ պատճառը, որը պայմանավորել է ամասուններից հրաժարված ընտանիքների մեծ թիվը, կապված է օրենքով սահմանված մվազագույն քանակության հետ: Միանգամից 5 գլուխ խոշոր և 20 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն վերցնելու հնարավորություն ունեցել են ոչ բոլոր ընտանիքները: Ավելին, հաճախ գյուղերում այդքան ամասուն չի եղել և ըստ էության, օրենքի այդ դրույթն արդեն կանխորոշել է, որ բազմաթիվ ընտանիքներ չէին կարողանալու իրացնել ամասուն վերցնելու իրենց իրավունքը: Տարբեր գյուղերում արտահայտված է եղել նաև փոխզիջման որևէ տարբերակի չհամաձայնելու իշխանավորների ցանկությունը: Այսպես, բազմաթիվ գյուղացիներ առաջարկել են ամասուններին՝ ըստ ընտանիքների քանակի բաժանման տարբերակը, սակայն իշխանավորները մատնացույց են արել օրենքի այս դրույթը**։

Հանրապետության տարբեր շրջաններում անասնապահության զարգացման առանձնահատկությունները հաշվի չառնելը նույնպես դարձել է անասնազխաքանակի անարդարացի բաշխման պատճառ: Հարթավայրային գոտում բազմաթիվ ընտանիքներ չեն ունեցել համապատասխան անասնապահական շինություններ և նաև այդ պատճառով են հրաժարվել ամասուններ վերցնելուց: Անասնապա-

* Պատահական չէ, որ 1994-2000թթ. գրաված նյութերում բազմաթիվ բանասացների կողմից շեշտվում էր այն հանգամանքը, որ եթե իմանային, որ պետությունն ամեն ինչ բարձիքողի է մատնելու, անպայման ամասուններ կվերցնեին: Նրանք, ովքեր ամասուններ վերցրեցին, հետագայում չկատարեցին իրենց պարտավորությունները, իսկ ամասունների մեծ մասը վաճառվեց:

** Ազգագրական տեսանկյունից ուշագրավ է այն, որ որոշ գյուղերում, այնուամենայնիվ, մշակվել են ամասունների ձեռքբերման տարբերակներ: Հաճախ ներքին համաձայնությամբ ամասուն վերցրել է մեկ ընտանիք, հետագայում ամասունները բաժանվել են ըստ պայմանավորվածության:

հական շինությունների հետ կապված բարդություններ արձանագրվել են նաև նախալեռնային ու լեռնային գոտիների գյուղերում: Կարևոր է նաև, որ անասնապահական շինությունների մեծ մասը հիմնականում վաճառվեց մեկ կամ մի քանի հոգու, և գյուղացիները չունեցան նաև այս ճանապարհով անասնապահական շինություններն ընդարձակելու հնարավորություն: Այս և բազմաթիվ այլ առանձնահատկությունները հաշվի չառնելու արդյունքում կատարվեց անասնագլխաքանակի մեծ մասի կենտրոնացում մեկ կամ մի քանի հոգու ձեռքում: Ըստ վիճակագրական տվյալների, մեկ գյուղացիական տնտեսությանը հասնում է 0.7 գլուխ խոշոր և 1.6 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն:

Հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման գործընթացին գյուղացիական տնտեսության մասնակցությունը պայմանավորող գործոնների դիտարկումը թույլ է տալիս ընդհանրացնել անհավասար մեկնարկային հնարավորությունները պայմանավորող տարբեր պատճառները:

Դրանցից առաջինը կապված է գյուղական բնակավայրերի զարգացման անհամամասնության, տնտեսական տարբեր հնարավորությունների հետ: Արարատյան դաշտում, որտեղ կենտրոնացած է հանրապետության գյուղական բնակչության մեծ մասը, հողատարածքները շատ ավելի փոքր են, քան նախալեռնային ու լեռնային գոտիների բազմաթիվ գյուղերում:

Այս կտրվածքում սեփականաշնորհումը, որի ժամանակ հաշվի չառնվեցին գյուղական բնակչության կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ունեցավ ուղղակի ազդեցություն և արդեն 1991թ. սահմանափակեց բազմաթիվ ընտանիքների տնտեսական հնարավորությունները: Արարատյան դաշտի գյուղերում, որտեղ ավելի բարձր էր նաև երիտասարդության տեսակարար կշիռը, ընտանիքն ստացավ մի քանի անգամ փոքր հողակտոր, քան այլ գոտիներում: Հաշվարկը մեկ շնչի հաշվով կատարելու դեպքում տարբերություններն ավելի արտահայտված են դառնում: Եթե դրան ավելացնենք տարիքային տարբեր խմբերի՝ գյուղատնտեսական աշխատանքների կազմակերպման հնարավորություններն, ակնհայտ է դառնում, որ օրենսդրորեն ձևակերպված սկզբունքներն ի սկզբանե հաշվի չէին

առնում բազմաթիվ առանձնահատկություններ: Լեռնային գոտում երկու կամ երեք անձից բաղկացած ընտանիքը ստացավ երկու-երեք և ավելի հա հող, մինչդեռ Արարատյան դաշտում յոթից ինը անձից բաղկացած ընտանիքը ստացավ երկու-երեք անգամ ավելի պակաս: Իհարկե, այս դեպքում պետք է հաշվի առնել նաև տարբեր կարգի հողերի եկամտաբերության խնդիրները, քանի որ Արարատյան դաշտում մեկ հա-ի հաշվով ավելի բարձր եկամուտ է ստացվում: Սրան պետք է ավելացնել նաև տեխնիկական ապահովվածության հարցերը: Եթե Արարատյան դաշտում փոքր հողակտորները հնարավոր է մշակել առանց տեխնիկայի, ապա մախալեռնային ու լեռնային գոտիներում այս հնարավորությունը բացակայում է:

Փաստորեն, տեղական առանձնահատկությունների անտեսման պատճառով էլ սեփականաշնորհման հենց սկզբում գյուղերը, նաև՝ ընտանիքները հայտնվում էին անհավասար մեկնարկային պայմաններում: Առանձին գյուղերի հնարավորությունների վրա ազդում էին նաև մասնագիտացման հետ կապված գործոնները: Նյութերը ցույց են տալիս, որ հատկապես 1991թ. բարվոք վիճակում էին հայտնվում այն գյուղերը, որտեղ սեփականաշնորհված հողատարածքներում բարձր էր այգիների տեսակարար կշիռը:

Երկրորդ գործոնը ընդհանուր տնտեսական է և կապված է տնտեսական վերափոխումների ողջ համալիրի հետ: Գյուղատնտեսական գործունեության կազմակերպումը, անկախ նրա հիմքում ընկած սկզբունքներից, պայմանավորված է նաև իրացման հնարավորություններով: Խորհրդային շրջանում կար համակարգ, որի շրջանակներում կազմակերպում էր իրացումն ու ապահովում գյուղատնտեսության պարզ կամ ընդլայնված վերարտադրությունը: 1991թ. սկսված վերափոխումները նախորդեցին տնտեսության այլ ճյուղերի վերափոխումներին, և խախտվեց շուկայական տնտեսությանը համալիր անցման տրամաբանությունը: Հողի մասնավոր սեփականության պայմաններում սպասարկող ենթակառուցվածքները, վերամշակման ձեռնարկությունները մինչև 1995թ. մնում էին պետական: Միաժամանակ, պետությունն ակտիվորեն սահմանափակում էր իր մասնակցությունը տնտեսության ոլորտում, ինչը չէր կարող բացասական ազդեցություն չունենալ գյուղատնտեսության զարգացման

ընթացքի վրա: Որպես շուկայական հարաբերություններին անցման «առաջնեկ» հանդես եկած գյուղը միանգամից զրկվեց պետական աջակցությունից, համապատասխան աջակցություն չստանալով նաև տնտեսության այլ ճյուղերի կողմից:

Երրորդ գործոնն արդեն կապված է գործընթացի իրագործման հետ: Սեփականաշնորհման գործընթացը «քաղաքականացված» էր: Օրենքի ընդունումից մեկ-երկու ամիս անց ողջ հանրապետությունում սկսվեց զանգվածային սեփականաշնորհումը: Այս հապճեպությունը գյուղացուն չտվեց վերափոխումների հանդեպ համապատասխան վերաբերմունք ձևավորելու հնարավորություններ: Մեկ-երկու ամսում պետական կառույցները չէին կարող ապահովել գյուղացուն սեփականաշնորհման մեխանիզմների հետ ծանոթացնելու գործընթացը: Արդյունքում գյուղը (գյուղացին) միանգամից բախվեց սեփականաշնորհման անխուսափելիության փաստին և հաճախ հարկադրված դարձավ հողի սեփականատեր, քանի որ, ըստ գրառված նյութերի, պետական մարմինները բազմիցս հաշվի չեն նստել կոլեկտիվի կարծիքի հետ: Գյուղատնտեսության զարգացման վրա բացասական ազդեցություն ունեցավ նաև այն, որ սեփականաշնորհումը բոլոր ոլորտներում իրագործվեց միաժամանակ: Այն, որ հայ գյուղացու մոտ անհատական սեփականատիրական ձգտումներն արտահայտված էին (ընդհանուր եկամտի մեջ տնամերձ տնտեսություններից ստացվող եկամտի բարձր տեսակարար կշիռն ասվածի ապացույցներից է), միանշանակ է: Սակայն տնամերձ հողամասերը կազմում էին լավագույն դեպքում 2-2.5 հազար քմ: Սեփականաշնորհումից անմիջապես հետո հողատարածքներն ավելացան մի քանի անգամ, և առանց տեխնիկայի հնարավոր չէր ապահովել դրանց մշակումը:

Բնական է, որ մեկնարկային հնարավորությունների անհավասարությունը գյուղական միջավայրում պետք է ձևավորեր նաև դրանք մեղմելու, սահմանափակելու տարբերակներ: Կարելի է առանձնացնել մի քանի հիմնական տարբերակ՝ *համայնքային, ազգակցական, խմբային, քիմային*: Առաջինի հիմքում ընկած էր ամբողջ համայնքի կամ նրա անդամների մեծ մասի կարծիքը հաշվի առնելով որոշումներ ընդունելու սկզբունքը: Այն կիրառվում էր հիմնականում ընդհանուր բնույթի խնդիրների ձևակերպման և լուծման ժամանակ:

Երկրորդ տարբերակի դեպքում կարևոր էր արդեն ազգակցական հարաբերությունների կարևորման միջոցով սեփականաշնորհման արդարացիությունն ապահովելու սկզբունքը^{*}։ Ուշագրավ է նաև այն, որ տարբեր ազգությունների, որպես սեփականաշնորհման արդարացիության երաշխավոր ընտրված ներկայացուցիչները հաճախ գործել են միայն իրենց ազգության համար առավելություն ապահովելու սկզբունքով^{**}։

Երրորդ տարբերակը խմբայինն է։ Այս տարբերակի հիմքում արդեն ընկած է սոցիալ-մասնագիտական շահերի ու հետաքրքրությունների ընդհանրության սկզբունքը։ Սա կարելի է դիտել նաև որպես խորհրդային շրջանում ձևավորված ավանդույթի շարունակություն, երբ կարևորվում էին սոցիալ-մասնագիտական ընդհանրությունների հետ կապված իրողությունները։

Նյութերը ցույց են տալիս, որ այս տարբերակը մույնպես բավականին լայն տարածում ուներ, ընդ որում հաճախ ավելի արտահայտված կարող էին լինել մեկ խմբի շահերը^{*}։ Խմբային շահերը

^{*} Նման օրինակներ գրավել են Եղեգնաձորի շրջանի Շատին, Գորիսի շրջանի Շինուհայր, Աշոցքի շրջանի Արփենի գյուղերում։ Շատինում «Հողային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման» հանձնաժողովի կազմն ընտրվել է երկու անգամ։ Առաջին հանձնաժողովից գյուղացիները դժգոհել են տնամերձերը վատ չափելու համար, ինչից հետո գյուղխորհրդի նախագահի գլխավորությամբ ստեղծվել է նոր հանձնաժողով՝ յուրաքանչյուր մեծ ազգատոհմից մեկ հոգի սկզբունքով։ Փոքր ազգատոհմերից հանձնաժողովում ներկայացուցիչներ չեն ընտրվել։ Շինուհայր գյուղում լարված է եղել պայքարը ալգիները «պապենական» սկզբունքով բաժանելու համար, յուրաքանչյուրը պահանջել է իր պապի հիմնած ալգուց իրեն հանձնել իր հասանելիքը։ Վեները երբեմն վեր են ածվել ծեծկոտորի ու արյունահեղության տարբեր ազգատոհմերի ներկայացուցիչների միջև, այս կամ այն ազգության պապենական ալգու սահմանները ճշգրտելու ժամանակ։ Արփենիում մույնպես հանձնաժողովի ընտրության ժամանակ բավականին կարևոր դեր է խաղացել ըստ ազգատոհմերի սկզբունքը, ընդ որում մեծ ազգատոհմերին չպատկանողները ձգտել են կանխել այդ ազգություններից երկու-երեք հոգու ընտրվելը հանձնաժողովում։

^{**} Արենի գյուղում բազմաթիվ բանասացներ մշում էին, որ լավագույն հողակտորները բաժին են հասել գյուղխորհրդի նախագահի ազգականներին ու մերձավորներին (դրանք Արփա գետի ափամերձ հատվածներում գտնվող հողերն էին)։ Երազգավորսում գյուղի գրեթե կեսին անասուն չի հասել, բայց համարյա բոլոր Գրիգորյանները ստացել են, որովհետև նրանցից մեկը գյուղխորհրդի քարտուղարն է եղել։ Նույն գյուղում շահել են նաև Մխիթարյանները՝ գյուղխորհրդի նախագահի ազգականներ։ Բանասացներից մեկի վկայությամբ «վերաբերմունքը նման երևույթների նկատմամբ բացասական է եղել, բայց կոնկրետ քայլեր չեն ձեռնարկվել»։ Շատերի կարծիքով սեփականաշնորհումն այնքան հապճեպ իրագործվեց, որ պարզապես չկային ընտրություն կատարելու հնարավորություններ։

^{*} Մեխանիզատորներն, օրինակ, համարյա բոլոր գյուղերում համակարծիք են եղել տեխնիկայի վաճառքի հարցում, պահանջելով, որ այն հանձնվի շահագործողներին։ Ջադիբափ, Բոնակոթ, Արենի գյուղերում վարձակալական հիմունքներով ալգիները մշակող ընտանիքները պահանջել են, որ դրանք հատկացվեն իրենց, կամ իրենց փայաբաժինն ավելի մեծ

դրսերով եւ նա տեղացիներով և փախստականներով բնակեց-
ված գյուղերում, ընդ որում, և՛ փախստականները և՛ տեղացիները,
անկախ ներքին տարբերակումներից, հիմնականում հանդես են եկել
որպես ամբողջական խմբեր³³։ Տարբեր գյուղերում արձանագրվել են
նաև խմբային շահերի՝ ազգագրական տեսանկյունից ուշագրավ բա-
խումներ³⁴։

Հաջորդ տարբերակը թիմայինն է, որն արդեն ընդգրկում է մաս-
նակիցների ավելի մեղ շրջանակ և որի հիմքում ընկած է մեկ կամ մի
քանի հոգու համար առավելագույն շահ ապահովելու սկզբունքը՝
գործնական-պաշտոնական շահերի գերակայությամբ։ Մի դեպքում
«թիմը» կարող են լինել նախկին նոմենկլատուրայի ներկայացուցիչ-
ները, որոնք կարողացան օգտվել խառը կացությունից, մեկ այլ դեպ-
քում՝ նորի կողմնակիցները, որոնք հասան սեփականաշնորհումն
իրենց ձեռնառու պայմաններով իրագործելուն։ Գյուղական խոր-
հուրդների բազմաթիվ նախագահներ նշում էին, որ պետական և կո-
լեկտիվ տնտեսությունների ունեցվածքի հաշվառման և գույքագր-

վին։ Խմբային շահերի դրսերումներ արձանագրվել են նաև անասունների սեփականա-
շնորհման ժամանակ։ Բռնակորում, օրինակ, կոլեկտիվի անդամների ժողովը որոշում է ըն-
դունել անասունները միայն կոլեկտիվի անդամներին վաճառելու մասին։ Ուսուցիչները,
գյուղում բնակվող բազմաթիվ այլ ընտանիքներ գրկվել են անասուններ ձեռք բերելու հնա-
րավորությունից։

Տեղացի-փախստական հակասությունները կապված են եղել հիմնականում այս կամ
այն ոլորտում սեփականաշնորհմանն ունենալիք մասնակցության հարցերի հետ։ Տեղացի-
ները, հատկապես եթե մեծամասնություն են կազմել, ձգտել են սահմանափակել փախըս-
տականների մասնակցությունը անասունների, այգիների, գյուղատնտեսական տեխնիկա-
յի սեփականաշնորհման աշխատանքներին։

Մարմաշենում դեռևս հանձնաժողովի ընտրության ժամանակ ընդգծված է եղել կոլտըն-
տեսական-խոպանչի հակասությունը, դրա համար էլ աշխատել են պահպանել կողմերի
համամասնությունը։ Կոլտնտեսության ժամանակ էլ հակասությունը մեծ էր։ Կոլտնտե-
սությունը լավն էր, կոլտնտեսականն առավելություն ուներ։ Սեփականաշնորհման ժամա-
նակ էլ կոլտնտեսականն ուզում էր նախկին առավելությունը պահպանել. ուզե՞նա՞ն հող
կտամ, ուզե՞նա՞ն չէ։ Կոլտնտեսականները նույնիսկ ուզեցել են լավ հողերի վրա կոլեկտիվ
տնտեսություն ստեղծել, իսկ չաշխատողներին տալ ոչ բերրի հողերը։ Նրանց մեծ մասը
դեմ էր նաև սեփականաշնորհմանը, սկսեցին դիմումներ հավաքել, բայց կարճ տևեց։ Հա-
ցիկում, Հովուհիում, Ագատանում մինչև վերջ էլ չէին թողնում, որ սեփականաշնորհվի։ Տեղ-
հուսիկին (ՀՀՀ Վարչության նախկին նախագահ) բերեցին, որ սեփականաշնորհվի։
Կոլտնտեսությանը կողմ էր այն զանգվածը, ով շահ ուներ, աշխատել էր, ով որ թույլ էր,
խոպան չէր կարողացել գնալ։ Մարմաշենում, Աղետի գոտու այլ գյուղերում, դրսերով էլ
հակասությունների ևս մեկ օղակ. ըստ օրենքի երկրաշարժից հետո քաղաքից գյուղ վերա-
դարձաներն ունեին առանց գյուղում գրանցվելու հող ստանալու իրավունք։ Կոլտնտեսա-
կանները դեմ են եղել նաև սրան. «ինչու պետք է քաղաքում ապրածին հող հասնի, իմ
քրտինքով է ստեղծվել»։ Նախկին մարմաշենցիների շահերը պաշտպանել են խոպանչինե-
րը, գյուղաբնակ հարազատները։

ման համար ստեղծված լուծարային հանձնաժողովների ղեկավարները գույքը իրենց են հանձնել «թեթևացնելուց» հետո:

Ամփոփելով, կարելի է փաստել, որ մեկնարկային հնարավորությունների անհավասարության իրողությունն ուներ դրսևորման մի քանի մակարդակ՝ գյուղական (համայնքային), սոցիալ-մասնագիտական, ընտանեկան և այլն:

Գյուղերի համար որպես մեկնարկային հնարավորությունները պայմանավորող գործոններ հանդես են գալիս բնական պայմանները, հողային ֆոնդի ծավալները, հողի որակական հատկանիշները, հողօգտագործման հնարավորությունները, ոռոգման համակարգի առկայությունը, ջրովի-անջրդի հողեր, խոտհարք-վարելահող-այգի հարաբերակցությունը: Դանապարհամերձ լինելը որպես գործոն սկզբնական շրջանում էական չէր, սակայն հաջորդող տարիներին այն նույնպես ձեռք բերեց կարևոր նշանակություն՝ ապրանքափոխանակության ծավալների կտրուկ աճի հետ կապված:

Մեկնարկային հնարավորությունները պայմանավորող որոշ գործոններ հանդես են գալիս որպես «տեղային» և բնորոշ են միայն կամ մի քանի գյուղերի, շրջանների: Ընդհանուր հանրապետական որոշ գործոններ, այլ գործոնների անբարենպաստ զուգակցման պայմաններում նույնպես ձեռք են բերում ընդգծված «տեղային» նշանակություն: Փախստականաբնակ, հատկապես խառը բնակչություն ունեցող գյուղերում «տեղային» նշանակություն են ստանում հարմարվելու հետ կապված հարցերը: Սահմանամերձ գոտու համար «տեղային» է այն, որ սահմանի հարևանությամբ գտնվող հողերն անօգտագործելի են արդեն մի քանի տարի: Ազգագրական տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի մաս մեկնարկային հնարավորությունների անհավասարությունը մեղմելուն ուղղված փորձերի բազմազանությունը: 1991թ. գյուղացին չունեցավ տնտեսավարման ձևերի՝ օրենքով նախատեսված տարբերակներից ռացիոնալ ընտրություն կատարելու հնարավորություն: Պատճառը ոչ միայն կարճ ժամանակն էր, այլ մասնավոր սեփականության իրավունքի ամրագրման և անհատական գյուղացիական տնտեսությունների ստեղծման հարկադրական եղանակները: Այսպիսի իրավիճակում գյուղացին փորձում էր գյուղում վերջին տասնամյակներին կայունացած (սոցիալ-

մասնագիտական խմբեր՝ ընդհանուր մասնագիտական շահերով և հետաքրքրություններով) և ավանդական (ազգակցական, դրացիական) համակարգերի կիրարկման միջոցով ապահովել սեփականաշնորհման արդարացիությունը: Նման մոտեցումները ձևավորեցին ազգակցական և խմբային տարբերակներ: «Թիմային» տարբերակը մույնպես նոր չէր գյուղի համար: Սակայն 1991թ. «թիմերն» ստացան անձնական շահերի բավարարման առավելագույն հնարավորություններ, քանի որ գյուղը նախապատրաստված չէր արմատական վերափոխումներին: Ընդ որում, գյուղում ձևավորվեց «թիմերի» երկու տարբերակ: Դրանցից առաջինն ընդգրկում էր հիմնականում «կոմունիստական նոմենկլատուրայի» ներկայացուցիչներին, որոնք իշխանության լծակների օգտագործման միջոցով մեծ օգուտներ ստացան սեփականաշնորհումից: Երկրորդ տարբերակն արդեն ընդգրկում էր նորի գաղափարախոսներին, որոնք Արցախյան շարժման հետ կապված ոգևորվածության պայմաններում կարողացան մեծացնել իրենց ազդեցությունը գյուղական միջավայրում: Նշենք, որ վերը դիտարկված տարբերակները կարող էին հանդես գալ մաս մեկ գյուղի շրջանակներում: Բերված նյութերում արդեն ցույց տրվեց, որ հաճախակի են եղել մաս տարբեր խմբերի բախումները, կապված տարբեր շահերի հետ:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Արտադրության մշակույթը արդի գյուղում

1991թ. իրականացված վերափոխումների արդյունքում Հայաստանում հիմնականում ձևավորվեց հողօգտագործման և գյուղատնտեսական գործունեության կազմակերպման քառաստիճան համակարգ՝ պետական գյուղատնտեսական ձեռնարկություններ և կոլեկտիվ տնտեսություններ (պետական սեփականություն), անհատական գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություններ (մասնավոր սեփականություն): Մասնավոր սեփականության իրավունքի վրա հիմնված անհատական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների թվաքանակի փոփոխությունն այսպիսին է. 1991թ. հուլիս՝ 148.3 հազար գյուղացիական և 24.204 գյուղացիական կոլեկտիվ, 1994թ.՝ 298.1 հազար գյուղացիական և 1.810 կոլեկտիվ, 1995թ.՝ 312.9 հազար գյուղացիական և 124 կոլեկտիվ, 1997թ.՝ 319.3 հազար գյուղացիական, 373 կոլեկտիվ տնտեսություն: Այս տնտեսությունները սեփականության իրավունքով տնօրինում են գյուղատնտեսական հողերի գերակշիռ մասը (93-95%)՝ ավելի քան 452 հազար հա հողատարածություն, այդ թվում՝ 322 հազար հա վարելահող, 355 հազար գլուխ խոշոր եղջերավոր և 668 հազար գլուխ մանր եղջերավոր անասուն [40, 23]:

Գրառված նյութերը ցույց են տալիս, որ չնայած մասնավոր սեփականության իրավունքի վրա հիմնված համակարգի այսպիսի արագ ձևավորմանը, այնուամենայնիվ, այն անսպասելի էր գյուղացիության մեծ մասի համար: Հողի սեփականատեր դարձած գյուղացին միանգամից կանգնեց տնտեսական գործունեությունը նոր պայմաններին համապատասխանեցնելու անհրաժեշտության առջև: Դի-

տարկման այս հարթությունում վերափոխումները նորույթ էին գրեթե ողջ գյուղացիության համար:

Խորհրդային տնտեսական համակարգի, հասարակական հարաբերությունների առանձնահատկությունն այն էր, որ ԽՍՀՄ գոյության ընթացքում սահմանափակ էին նորույթների մուտքի հնարավորությունները: Պարտադրվող գաղափարախոսության, համակարգի առավելությունների իմտենսիվ քարոզչության, սոցիալիստական համակեցության հիմնարար սկզբունքների ամրագրման պայմաններում Կոմունիստական կուսակցության վերնախավի և տեղական ներկայացուցիչների (կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարներ) հիմնական գործառույթը ողջ համակարգի նույնական (ըստ վերևից տրված հրահանգների) վերարտադրությունն ապահովելն էր:

Վերարտադրվում էր տնտեսական հարաբերությունների այնպիսի մոդել, որում նվազագույնի էր հասցված գյուղացու ինքնուրույնությունը: Նրա մասնակցությունը հանրային գյուղատնտեսական գործունեությանն ուներ առավելապես մեխանիկական բնույթ: Տնտեսական համակարգի նույնական վերարտադրությունը ենթադրում էր նաև հասարակական հարաբերությունների նույնատիպ վերարտադրություն: Չնայած դրան, նույնիսկ այսպիսի իրավիճակում շարունակում էին պահպանված ու արտահայտված մնալ նախընթաց պատմական զարգացմամբ պայմանավորված բազմաթիվ ավանդության երևույթներ [56; 57, 73-82; 58, 5-12; 59; 63, 500-534; 70]: Օժանդակ տնտեսությունը, բացի ընտանեկան բյուջեի համալրման գործում ունեցած նշանակությունից, կարևոր դեր էր խաղում նաև որպես ժողովրդական հմտությունների, իմացությունների ժառանգումն ապահովող համալիր:

Խորհրդային շրջանին վերաբերող ուսումնասիրություններն ու նյութերը թույլ են տալիս առանձնացնել գյուղացու տնտեսական գործունեության երկու հիմնական մակարդակ՝ *մակրո և միկրո միջավայր*: Մակրոմիջավայրում գյուղացին կոլեկտիվի անդամ էր և ընդգրկված էր հանրային արտադրությունում՝ կոլեկտիվ և խորհրդային տնտեսություններում, արդյունաբերական ձեռնարկություններում, կրթամշակութային հիմնարկություններում: Այս մակարդակի կարևոր դրսևորումը, բացի զբաղվածության ապահովումից, նաև կա-

յուն աշխատավարձն էր: Գյուղացին ինքնուրույն չէր, հաճախ կատարում էր իր մասնագիտական հնարավորություններին չհամապատասխանող աշխատանք: Խոսքը գյուղատնտեսական տարբեր զբաղմունքների զուգակցման անհրաժեշտության մասին է: Գիտատեխնիկական հեղափոխության նորույթների ներդրման, տեխնիկական հագեցվածության աճի պայմաններում չէր ապահովվում նաև դրանց ամբողջական յուրացումը գյուղացիության տարբեր խմբերի կողմից և, բնականաբար, նվազում էր գյուղատնտեսական գործունեության արդյունավետությունը:

Սոցիալ-մասնագիտական նոր խմբերի ու ենթախմբերի ձևավորումը նույնպես ընթանում էր այս միջավայրում: Գյուղացին չունեիր կազմակերպական որևէ բարդություն գյուղատնտեսության ոլորտում, ցանքաշրջանառությունը, տեխնիկական սպասարկումը, իրացումը կազմակերպվում էին պլանային տնտեսության շրջանակներում: Աշխատավարձով, չնայած ցածր լինելուն, կարելի էր հոգալ ընտանիքի հիմնական կարիքները, իսկ ընտանիքից երկու-երեք աշխատող ունենալու դեպքում կային նաև միջինից բարձր կենսամակարդակ ապահովելու հնարավորություններ: Սոցիալ-մասնագիտական նոր խմբերի ու ենթախմբերի ձևավորումը նպաստում էր նաև համայնքային կյանքի, հասարակական, մշակութային հարաբերությունների աշխուժացմանը: Նշենք, որ դրանց զուգահեռ, շարունակում էին պահպանվել նաև բազմաթիվ բացասական իրողություններ՝ կամայական մասնագիտացում, նյութական հնարավորությունների միանակարգականության հարկադրական պահպանում և այլն: Փաստորեն, մակրոմակարդակում խորհրդային շրջանում դրսևորվում էին բազմաթիվ հակասական երևույթներ: Մի կողմից՝ տնտեսության կազմակերպման սկզբունքները չէին նպաստում գյուղատնտեսական գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը, մյուս կողմից՝ նույն սկզբունքներն ընձեռում էին ընտանիքի գոյությունն ապահովելու հնարավորություններ: Ընտանեկան բյուջեի համալրման տարբերակների բազմազանությունն այն կարևոր մեխանիզմն էր, որը գյուղական միջավայրում ստեղծում էր պաշտպանվածության ու ապահովվածության յուրատեսակ մթնոլորտ: Այս մեխանիզմի առկայությունը դառնում էր նաև սոցիալ-մասնագիտական տարբեր

խմբերի պասիվության պատճառ, երբ չէին առաջարկվում գործունեության կազմակերպման հիմնական սկզբունքների փոփոխություններ:

Երկրորդ մակարդակի՝ միկրոմիջավայրի տնտեսական արտահայտությունն օժանդակ տնտեսությունն էր: Այստեղ գյուղացին ավելի ինքնուրույն էր. իր ցանկությամբ զուգակցում էր անասնապահությունը, երկրագործությունը, այգեգործությունը և կազմակերպում մթերքի իրացումը: Գյուղատնտեսական գործունեության արդյունավետության նվազմանը զուգընթաց, աճում էր օժանդակ տնտեսության դերը, չնայած ընտանեկան բյուջեն ձևավորվում էր հիմնականում աշխատավարձի հաշվին:

Վերափոխումները փոխեցին տնտեսական գործունեության կազմակերպման եղանակները: Սեփականատեր դարձած գյուղացու համար անհրաժեշտ գոյամիջոցների ապահովման կարևոր պայման դարձավ գյուղատնտեսական զբաղմունքները շուկայական հարաբերություններին համապատասխանեցնելը: Առաջին հայացքից արագ լուծելի այս խնդիրն իրականում փոխկապակցված և փոխպայմանավորված բարդ գործոնների համալիր է: Արդեն 1991թ. գյուղացին ստիպված էր տնտեսավարել նախկին համակարգի փլուզման և այլ ընտրանքային տարբերակների բացակայության պայմաններում: Վերափոխումները ոչ թե ապահովեցին շուկայական հարաբերությունների ձևավորումը, այլ միայն գործընթացի սկիզբ հանդիսացան: Փլուզվեց (հաճախ նաև հարկադրաբար կազմալուծվեց) խորհրդային տնտեսական համակարգը: Գյուղացին միանգամից զրկվեց մակրոմիջավայրի ընձեռած հնարավորություններից:

Նյութականում դա արտահայտվեց ընտանեկան բյուջեի ամենակարևոր բաղկացուցչի՝ աշխատավարձի դուրսմղմամբ: Կատարվեց սոցիալ-մասնագիտական խմբերի ու ենթախմբերի համահարթեցում, և կառուցվածքային տեսանկյունից բազմատարր գյուղացիությունը վերածվեց մեկ մասնագիտական խմբի՝ անհատական կամ գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություն վարողի: Գյուղատնտեսական տեխնիկայի, կառույցների օգտագործման տեսանկյունից ևս ընտանիքների մեծամասնությունը հայտնվեց անբարենպաստ պայմաններում: Կոլեկտիվում գյուղատնտեսական տեխնիկայի, գյուղատնտե-

սական նշանակության կառույցների օգտագործման հավասար հնարավորություններ ունեցող գյուղացիները վերածվեցին սպասարկողի (սեփականատիրոջ) ու օգտագործողի: Անասնազոմերն ու այլ շինություններ գնեցին հիմնականում անասնապահները, անասնազրլխաքանակի մեծ մասը սեփականաշնորհած անհատները: Գյուղացիների մեծ մասը զրկվեց դրանց օգտագործման հնարավորությունից: Սեփականաշնորհումից ընդամենը մեկ-երկու տարի անց անասնազոմերի, այլ կառույցների մեծ մասն ավերվեց, թալանվեց, շինանյութը վաճառվեց և այլն: Փոքր թվով տնտեսություններ ստացան ընդամենը մի քանի տարի առաջ հանրային համարվող ունեցվածքը տնօրինելու, յուրացնելու հնարավորություն: Տեխնիկայի սեփականաշնորհումից անմիջապես հետո ստեղծված իրավիճակը նույնպես անսպասելի էր գյուղացիության մեծ մասի համար: Ծառայությունների սակագների հետ կապված պայմանագրային պարտավորությունները հիմնականում չգործեցին: Տեխնիկան շահագործողների կողմից սահմանվեցին կամայական սակագներ, անհատական տնտեսությունների սպասարկումը կատարվում էր հաճախ ըստ ցանկության, ինչը, բնականաբար, դժգոհությունների ևս մեկ աղբյուր էր գյուղական միջավայրում: Անսպասելի էր նաև այն, որ գյուղացին ստիպված էր վճարել ընդամենը մի քանի ամիս առաջ ըստ էության բոլորի, այդ թվում նաև՝ իր տեխնիկայի օգտագործման համար:

Վերոհիշյալ իրողությունները պայմանավորեցին նաև տնտեսական գործունեության եղանակների ընտրությունը: Խորհրդային համակարգում գյուղացին բազմագործառութային էր, սակայն սովորաբար զբաղմունքներից մեկը գերակա էր մյուսների նկատմամբ: Վերափոխումներից հետո այս բազմագործառութայնությունը պահպանվում է և պայմանավորում արդեն միայն գյուղատնտեսական զբաղմունքների հարաբերակցությունը:

Հայաստանում հողօգտագործման հնարավորությունները կապված են հիմնականում հողային ֆոնդի կտրտվածության, բերրիության և սակավահողության հետ: Սեփականաշնորհումն էլ ավելի մանրատեղ հողային ֆոնդը^{*}, իսկ փոքր հողակտորներում գյուղատն-

* Տարբեր գյուղերում կան ընտանիքներ, որոնք ստացել են մեծ քանակությամբ հողակտորներ՝ վեց, յոթ, հաճախ նաև ինը և ավելի: Արարատյան դաշտում, որտեղ կարևոր դեր է խաղում բանջարաբուստանային բույսերի մշակությունը, 1000-1500 ք.մ. հողակտորը կարող է

տեսական աշխատանքների ամբողջական կազմակերպումն արդեն կապված է բավականին լուրջ դժվարությունների հետ **:

Հողակտորները հաճախ գտնվում են միմյանցից և գյուղերից բավականին մեծ հեռավորության վրա, ինչն էլ ավելի է դժվարացնում դրանց մշակման հնարավորությունները:

Տնտեսական ընդհանուր համակարգի փլուզման և համարժեք այլընտրանքային տարբերակների բացակայության պայմաններում, գյուղացիությունը հարկադրված փոխում էր տնտեսական գործունեության հիմքում դրվող սկզբունքներն ու չափանիշները: Ընդհանուր (պետական) տնտեսական նպատակահարմարության գործոնը փոխարինվեց անձնական (ընտանեկան), լավագույն դեպքում՝ ազգակցական կամ դրացիական տնտեսական նպատակահարմարության գործոնով, ինչը, բնականաբար, շատ ավելի սահմանափակ հնարավորություններ է ընձեռում գյուղատնտեսության զարգացման համար: Ելնելով այս սկզբունքից, գյուղացին (ընտանիքը) կարող է սահմանափակվել միայն կենսապահովման գյուղատնտեսությամբ, արտադրելով միայն այն և այնքան, որքան հարկավոր է ընտանիքի գոյության նվազագույնն ապահովելու համար: Տնտեսական գործունեության հիմքում ընկած սկզբունքների փոփոխությունը դառնում է նաև հանրապետության տարբեր մարզերում մշակվող հիմնական բույսերի կամ դրանց տեսակարար կշռի փոփոխության պատճառ:

փոքր չիամարվել: Սակայն հացահատիկի մշակության կենտրոններում արդեն այս նույն հողատարածքի վրա հացահատիկ ցանելը դառնում է աննպատակահարմար: Կապանի շրջանի Դավիթ Բեկ գյուղում կային ընտանիքներ, որոնք ունեին ինը, տասը և ավելի հողակտորներ և չէին մշակում դրանց մի մասը, քանի որ հաճախ հողակտորը կազմում էր երկու-երեք հարյուր ք.մ.:

Արարատյան դաշտում, օրինակ նշվում էր, որ շատ ընտանիքներ ստացել են տասը մետր լայնությամբ և 100-200 մետր և ավելի երկարությամբ հողակտորներ, որտեղ տեխնիկա չի մտնում: Բերքահավաքի շրջանում գյուղացիները ստիպված են այդ տարածության վրա տեղափոխել արկղերը կամ պարկերը, ինչը, բնականաբար ազդում է աշխատանքի արդյունավետության վրա: Այլ շրջաններում որպես ևս մեկ հիմնախնդիր նշվում էր այն, որ միմյանց հարևանությամբ գտնվող հողակտորներում հաճախ ցանվում են տարբեր խմամբ պահանջող մշակաբույսեր, օրինակ՝ գարի և ցորեն: Բանասացներից մեկը նշում էր. «Ես ցորեն եմ ցանել, հարևանս՝ գարի: Ցորենս ջրում եմ, նրա գարին փչանում է: Չեմ ջրում, ես եմ տուժում, որովհետև ավելի քիչ բերք եմ ստանում: Հաճախ այդ պատճառով առաջանում են վեճեր»: Կամ՝ «Իմ հողամասի լայնությունը ընդամենը տասը մետր է, երկարությունը հարյուր: Թունաքիմիկատները ուզում եմ տեխնիկայով շաղ տամ, հնարավոր չէ, որովհետև ընդգրկման շառավիղը 20 մետր է: Ստիպված ձեռքով եմ անում: Կամ՝ փող եմ տալիս ջրելու համար: Իսկ ցնցուղներն ավելի մեծ շառավիղ եմ ընդգրկում, քան իմ հողամասն է»: Նման բազմաթիվ օրինակներ գրառվել են նաև հանրապետության այլ գյուղերում:

Ազգագրական նյութերը ցույց են տալիս, որ մշակվող բույսերի տեսակները էական փոփոխությունների չեն ենթարկվել ինչպես ըստ շրջանների, այնպես էլ ըստ ուղղաձիգ գոտիականության: Հիմնական փոփոխությունները կապված են ավելի շուտ տարբեր մշակաբույսերի հարաբերակցության հետ:

Արարատյան դաշտի գյուղերը շարունակում են մնալ ջերմասեր բույսերի մշակության հիմնական կենտրոններ: Ավելին, բազմաթիվ տնտեսություններ, հատկապես նրանք, որոնք երկու-երեք փայաբաժին են ստացել և ունեն անհրաժեշտ աշխատուժ, ավելացրել են այս մշակաբույսերի (լոլիկ, վարունգ, սմբուկ, սեխ, ձմերուկ և այլն) տարածքները: Նման գյուղերում դրանք ունեն ապրանքային նշանակություն, և ընտանեկան բյուջեում մեծ է դրանցից ստացվող եկամուտների տեսակարար կշիռը: Որոշ մշակաբույսերի ապրանքային նշանակությանը նպաստում են ոչ միայն բնակլիմայական բարենպաստ պայմանները, այլև հանրապետության խոշորագույն կենտրոնի՝ Երևանի մերձությունը, ինչը մթերքների բավականին մեծ ծավալների իրացման առավելություն է ընձեռում: Արմավիրի շրջանի գյուղերի համար կարևոր է մեծածախ գյուղատնտեսական շուկայի առկայությունը Արմավիր քաղաքի հարևանությամբ (այս շուկայից են օգտվում նաև Գյումրիի և Վանաձորի վերավաճառողները): Արարատյան դաշտի գյուղերի առավելություններից մեկն էլ այն է, որ Երևան քաղաքում և Արմավիրի ու Արարատի մարզերում են գտնվում մթերող հիմնական ձեռնարկությունները, որոնք, չնայած վճարումների ուշացումներին, գյուղմթերքների բավականին մեծ ծավալներ են մթերում:

Արարատյան դաշտում, ինչպես նաև նախալեռնային գոտու որոշ գյուղերում վերջին տասնամյակում դիտվող հաջորդ փոփոխությունը կապված է այգիների տարածքների կրճատման հետ: Այս երևույթն ունի տարբեր պատճառներ՝ պահանջարկի անկում, ոռոգման ջրի բացակայություն, ինչպես նաև արտադրանքի մեծ ծավալների մթերման հնարավորությունների բացակայություն: Այգիներից ազատված տարածքները հատկացվում են հիմնականում բանջարաբոստանային բույսերին ու հացահատիկին:

1994թ. հետո, տնտեսական համեմատական կայունացման պայմաններում, բնակչության մի մասը վերականգնում է այգիները, սակայն այս գործընթացը ևս ընթացքի մեջ է և փաստել, որ այն կգերակշռի առաջիկա տարիներին, բավականին դժվար է, քանի որ իրացման հետ կապված ցանկացած տեղաշարժ կարող է դառնալ տնտեսական նախապատվությունների փոփոխությունների պատճառ: Բանջարաբուստանային մշակաբույսերի տեսակարար կշռի աճը պայմանավորված է ոչ այնքան բնակչության զնոդունակության մեծացմամբ, որքան վերջին տարիներին գյուղմթերքների վերամշակման ձեռնարկությունների վերագործարկմամբ: Այգիների տարածքների ավելացումը նույնպես հիմնականում կապված է իրացման գործոնի հետ:

Արարատյան դաշտի գյուղերի մեծ մասում դիտվող հաջորդ փոփոխությունը կապված է հացահատիկային բույսերի (հիմնականում՝ ցորենի) ցանքատարածությունների աճի հետ: Նշենք, որ այս պրակտիկան կիրառում են այն ընտանիքները, որոնք մի քանի հողաբաժին ունեն և դրանցից մեկը հատկացնում են ցորենին՝ այլուրի անհրաժեշտ պաշարի մի մասն այս կերպ ապահովելու նպատակով: Նման միտումներ արտահայտված են նաև Արարատյան դաշտում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների միջավայրում:

Արարատյան դաշտում վերջին տարիներին որոշ փոփոխություններ են արձանագրվում նաև անասնապահության մեջ: Արարատի, Արմավիրի, Էջմիածնի շրջաններում գրառված նյութերը ցույց են տալիս, որ գյուղացիական տնտեսությունների մի մասի մեջ արտահայտված է անասնազիսաքանակն ավելացնելու ձգտումը, չնայած արոտավայրերի սահմանափակ լինելուն: Մեկ կամ երկու գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն պահվում է ընտանիքը կաթնամթերքով ապահովելու և ավելցուկը վաճառելու նպատակով: Անասունները հիմնականում ողջ տարվա ընթացքում պահվում են գյուղում՝ մերձակա արոտավայրերում կամ սեփականաշնորհված ու տնամերձ հողամասերում: Անասնապահությամբ զբաղվելը կապված է ոչ միայն արոտավայրերի, այլև ընտանիքում աշխատուժի առկայության հետ: Բանջարաբուստանային բույսերի մշակությունը և այգեգործությունը աշխատատար զբաղմունքներ են և դրանք անասնապահության հետ

գուգակցելու հնարավորություն ունեն կամ այն ընտանիքները, որոնցում կա անհրաժեշտ աշխատուժ, կամ այնպիսիք, որոնք զբաղվում են միայն տնամերձ հողակտորների ու այգիների մշակությամբ:

Արարատյան դաշտում, տնտեսական գործունեությունը պայմանավորում են ընտանիքի հնարավորությունների և բնակլիմայական պայմանների առանձնահատկությունների հետ կապված գործոնները: Նպաստավոր աշխարհագրական դիրքը և Երևանի մերձությունը թույլ են տալիս մշակել ապրանքային նշանակություն ունեցող բանջարաբոստանային ջերմասեր մշակաբույսեր, ինչպես նաև զբաղվել այգեգործությամբ: Այլ զբաղմունքները, հատկապես անասնապահությունը, ընտանիքների մեծ մասի համար ունեն օժանդակ նշանակություն: Կարևոր է նաև իրացման հնարավորությունների բազմազանությունը՝ վաճառք Երևան քաղաքում, ապրանքափոխանակություն, մթերում վերամշակող ձեռնարկություններին:

Նախալեռնային և լեռնային գոտիների գյուղերում կատարված փոփոխությունների մեծ մասը մույնպես պայմանավորված է տնտեսական գործոններով: Այստեղ ևս, ինչպես Արարատյան դաշտում, գուգակցվում են տարբեր զբաղմունքներ՝ երկրագործության տարբեր ճյուղեր, անասնապահություն և այլն: Գրառված նյութերը ցույց են տալիս, որ խորհրդային շրջանի համեմատ, այս գոտիներում մույնպես պահպանվել, հաճախ նաև ավելացել են բանջարաբոստանային մշակաբույսերին հատկացվող տարածքները, սակայն Արարատյան դաշտի համեմատությամբ փոխվում է տարբեր մշակաբույսերի տեսակարար կշիռը: Նվազում են լոլիկին, սմբուկին, սեխին, ձմերուկին հատկացվող տարածքները: Ըստ ուղղաձիգ գոտիականության, հատկապես նախալեռնային գոտու գյուղերում, աճում է կարտոֆիլի, կաղամբի, գագարի, լոբու տեսակարար կշիռը: Նշենք նաև, որ այս մշակաբույսերի մի մասը մեկ կամ մի քանի շրջաններում կարող է ունենալ ապրանքային նշանակություն, մյուսներում՝ ընդամենը բավարարել ընտանիքի պահանջմունքները: Խորհրդային շրջանում կարտոֆիլի մշակության «մասնագիտացած» շրջաններն այսօր էլ մնում են այդպիսին*:

* Գեղարքունիքի մարզում, Լոռու մարզի Ստեփանավանի և Տաշիրի շրջաններում տնտեսությունների մեծ մասի համար կարտոֆիլի մշակությունն ունի ապրանքային նշանակություն: Այս շրջանները հանդես են գալիս որպես Երևան քաղաքի և Արարատյան դաշտի բա-

դիտարկվող այս իրողություններին, պետք է արձանագրել, որ Արարատյան դաշտի համեմատությամբ նվազում է բանջարաբոստանային մշակաբույսերի ապրանքային նշանակությունը: Բացառություն են կազմում կարտոֆիլը, մասամբ նաև՝ կաղամբը: Այս հանգամանքը պայմանավորված է ոչ միայն բնակլիմայական առանձնահատկություններով, այլև իրացման սահմանափակ հնարավորություններով: Նախկինում որպես իրացման տեղական նշանակության կենտրոններ հանդես եկող քաղաքները՝ Կապան, Գորիս, Սիսիան՝ Սյունիքի մարզում, Վայք, Եղեգնաձոր, Ջերմուկ՝ Վայոց ձորի մարզում, Իջևան, Դիլիջան, Բերդ՝ Տավուշի մարզում, Արթիկ՝ Շիրակի մարզում և բազմաթիվ այլ քաղաքներ այսօր այդպիսին չեն: Պատճառները տարբեր են: Կենսամակարդակի, հետևաբար նաև գնողունակության կտրուկ անկումը, բնակչության զանգվածային արտահոսքը վերջին տարիներին էապես կրճատել են իրացման ծավալները: Հաջորդ պատճառն այն է, որ բազմաթիվ քաղաքներում բնակչության մի զգալի մասը համատարած գործազրկության պայմաններում քաղաքային կացութաձևը զուգակցում է գյուղատնտեսական զբաղմունքների հետ: Շատ ընտանիքներ հողակտորներ են վերցրել կամ քաղաքների մերձակայքում, կամ գյուղերում և դրանց մշակությամբ ապահովում են բանջարեղենի իրենց պահանջը:

Վերջին տասնամյակում էական փոփոխություններ են կատարվում նաև հացահատիկային բույսերի մշակության բնագավառում: Ինչպես վերը նշվեց, խորհրդային շրջանում, ինչպես նշվեց, արձանագրվել է հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների նվազում (1988թ.՝ 133.0 հազար հա, իսկ ամենաբարձր ցուցանիշն արձանագրվել է 1952թ.՝ 394.4 հազար հա) [12, 272]: ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարության 1998թ. հրատարակած «Հայաստանի Հանրապետության ագրո-պարենային համակարգի 1998-

դաքային ու գյուղական այլ բնակավայրերի մի մասի կարտոֆիլի հիմնական մատակարար: Տաշիրի և Ստեփանավանի շրջանների համար որպես սպասարկման գոտի հանդես են գալիս նաև Վանաձոր քաղաքն ու հարևան Վրաստանը: Շիրակի մարզի խոշորագույն կենտրոնի՝ Գյումրիի համար որպես հիմնական մատակարար հանդես են գալիս Ախուրյանի շրջանի գյուղերը: Կարտոֆիլի մշակության մասնագիտացած շրջանները ապրանքափոխանակության միջոցով որպես մատակարար հանդես են գալիս նաև այլ շրջանների համար: Այս և բազմաթիվ այլ շրջաններում բանջարաբոստանային բույսեր մշակվում են նաև ընտանիքի պահանջմունքները բավարարելու նպատակով:

2002թթ. բարեփոխումների» ծրագրում 1991-1995թթ. համար հացահատիկի միջին տարածությունը նշվում է 178.1 հազար հա, իսկ 1995-1997թթ.՝ 186.0 հազար հա [34, 51]: Այգեգործության կենտրոններ համարվող շրջաններում այգիների տարածությունների մի մասը հատկացվում է հացահատիկին: Շիրակի, Արագածոտնի մարզերում նախկինում տեխնիկական մշակաբույսերի տարածություններում այսօր նույնպես հացահատիկ է մշակվում*:

Նյութերը ցույց են տալիս, որ հացահատիկի ցանքատարածությունները, չնայած աճի միտումին, փոփոխական են ինչպես ըստ առանձին տարիների, այնպես էլ շրջանների: Ճիշտ է, հացահատիկի մշակության կենտրոններում այսօր ևս այն պահպանել է ապրանքային նշանակությունը, սակայն մեծ ծախսերը, ցածր բերքատվությունը, ոռոգման բարդությունները, հողակտորների կտրտվածությունը հացահատիկի մշակումը դարձնում են ոչ եկամտաբեր:

Եվ որպես ողջ հանրապետությունը բնութագրող իրողություն պետք է նշել կերային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների աննախադեպ նվազումը: 1995-1997թթ. միջին ցուցանիշը կազմել է ընդամենը 101.2 հազար հա, մինչդեռ 1988թ. 264.8 հազար հա [12, 272; 34, 51]: Կերային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները պակասել են ավելի քան 2.5 անգամ:

Անասնապահության զարգացումը նույնպես պայմանավորված է տարբեր գործոններով: Արարատյան դաշտի գյուղերում կատարված փոփոխություններին մենք անդրադարձանք: Նախալեռնային և լեռնային գոտու գյուղերում արդեն աճում է անասնապահության տեսակարար կշիռը, հետևաբար նաև այս զբաղմունքից ստացվող արդյունքի ապրանքային նշանակությունը: Անասնապահությունը, ինչպես ցույց են տալիս զբաղված նյութերը, նախալեռնային և հատկապես լեռնային գոտու գյուղերի տնտեսությունների մեծ մասի համար շա-

* Տարբեր շրջաններում 1 հա հացահատիկ մշակելու համար պահանջվող մոտավոր գումարը հետևյալն է. սերմացու՝ միջինը 30-40 հազար դրամ, ցեղ՝ 5-7 հազար դրամ և 30 լիտր վառելիք, վար՝ 5-7 հազար դրամ և 30-40 լիտր վառելիք, ցանքս՝ 3-5 հազար դրամ և 15-20 լիտր վառելիք, տեխնիկայով ցարանում՝ 2-3 հազար դրամ և 15-20 լիտր վառելիք, հունձ՝ 6-8 հազար դրամ և 30-35 լիտր վառելիք, տեղափոխում՝ 5-7 հազար դրամ և 20-25 լիտր վառելիք: Դրամական արտահայտությամբ ծախսերը տատանվում են 80-120 հազար դրամի սահմաններում: 1 հա-ից 10-15 ցենտներ բերք ստանալու դեպքում գյուղացին հաճախ փոխհատուցում է միայն կատարված ծախսերը: Ավելի ցածր բերքատվության դեպքում առանձին տարիներին նույնիսկ կատարված ծախսերը փոխհատուցել հնարավոր չի լինում:

րունակում է հանդես գալ որպես հիմնական զբաղմունք: Սակայն կատարված փոփոխությունները, և հատկապես կերային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների էական կրճատումը դժվարություններ են ստեղծում այս ոլորտում և սահմանափակում անասնազվաքանակն ավելացնելու հնարավորությունները: Չորս-հինգ գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն պահող ընտանիքները պետք է առնվազն ութ-տասը տոննա անասնակեր պաշարեն ձմեռվա համար:

Հյուսիս-արևելյան շրջաններում հիմնական տարբերակը հեռագնա անասնապահությունն է: Անասունները տեղափոխվում են գյուղերից բավականին մեծ հեռավորությունների վրա գտնվող ամառանոցներ, որտեղ բավականին երկար ժամանակ ապրում են նաև ընտանիքի անդամներից մեկ-երկուսը, հիմնականում մեծահասակները: Շիրակի մարզում նույնպես այս պրակտիկան բավականին տարածված է, սակայն այն կիրառում են հիմնականում ֆերմերային տնտեսությունները, որոնք անասունները տեղափոխում են Ամասիայի շրջանում գտնվող արոտավայրեր: Շիրակի մարզում բավականին տարածված է նաև Ամասիայի լքված գյուղական բնակավայրերի տարածքներում խոտհունձ կատարելու և ձմռան համար անհրաժեշտ անասնակերը նաև այս ճանապարհով ապահովելու պրակտիկան: Ախուրյանի, Աշոցքի շրջաններում կան բազմաթիվ ընտանիքներ, որոնք անասնակերը ձեռք են բերում հենց այս ճանապարհով:

Անասնապահության զարգացումը պայմանավորում են նաև մսամթերքների և կաթնամթերքների իրացման հնարավորությունները: Տարածաշրջանների մեծ մասում չկան զննան ու մթերման կազմակերպություններ, իսկ քաղաքների շուկաները տնօրինում են հիմնականում վերավաճառողները, որոնք և թելադրում են գները: Այս իրավիճակում որպես իրացման հիմնական տարբերակ հանդես է գալիս փոխանակությունը: Շատ ընտանիքներ մեկ կամ երկու գլուխ անասուն պահում են առաջին անհրաժեշտության սննդամթերքի հետ փոխանակելու նպատակով:

Բնական է, որ կատարված բազմաթիվ ու բազմաբնույթ փոփոխություններն ազդել են նաև տարբեր գյուղական բնակավայրերում, տարբեր ընտանիքների կողմից գյուղատնտեսական գործունեության կազմակերպման հիմնական սկզբունքների վրա: Նյութերը ցույց են

տալիս, որ գյուղերի ճնշող մեծամասնությունում խախտված է ցան-
քաշրջանառությունը, չեն հերթափոխվում մշակաբույսերը, ինչը հան-
գեցնում է հողի որակական հատկանիշների անկմանը: Կան նաև
պարարտացման, թունաքիմիկատների օգտագործման հետ կապ-
ված բազմաթիվ այլ դժվարություններ: Այսպիսի պայմաններում ան-
հատական գյուղացիական տնտեսությունները մշակում են տարբե-
րակներ, որոնք կտան կենսապահովման նվազագույնն ապահովելու
և միաժամանակ հողի որակական հատկանիշների անկումը կանխե-
լու հնարավորություններ: Արարատյան դաշտի գյուղերում, եթե ըն-
տանիքն ունի մի քանի հողակտոր, պարբերաբար փոխվում են մշա-
կաբույսերը: Այս պրակտիկան կիրառվում է նաև նախալեռնային և
լեռնային գոտիների գյուղերում, այն տարբերությամբ, որ այստեղ ա-
վելի շատ տարածքներ են թողնվում որպես խոտհարք, ինչը պայմա-
նավորված է անասնապահության ապրանքային նշանակությամբ:
Մշակաբույսերի հերթափոխություն կատարում են այն ընտանիքնե-
րը, որոնք ունեն մեծ հողատարածքներ: Սակավահող գյուղերում
նման հնարավորությունները սահմանափակ են և պարբերաբար
մշակվում է մեկ կամ երկու մշակաբույս, անտեսելով ցանքաշրջանա-
ռության կարգը:

Ավելի փոքր հողատարածքներում գյուղացիական տնտեսությու-
նների մեծ մասը նույնպես փորձում է ինչ-որ տարբերակով կազմա-
կերպել մշակաբույսերի հերթափոխումը: Գրառված նյութերի հիման
վրա կարելի է առանձնացնել երկու հիմնական տարբերակ: Առա-
ջինն այն է, երբ փոխվում է բույսը և յուրաքանչյուր տարի նույն հո-
ղատարածքում տարբեր բույսեր են մշակվում, երկրորդը՝ երբ նույն
հողատարածքում փոխվում են այս կամ այն մշակաբույսին հատ-
կացվող հողակտորները: Այս պրակտիկայի կիրառումը, ինչպես մեծ
հողակտորների դեպքում, դարձյալ կապված է սեփականաշնորհված
հողատարածքների չափերի հետ:

Կարևոր է նաև այն, որ որևէ բույսի մշակումը կապված է ոչ միայն
հողի որակական հատկանիշների, այլև ոռոգման հետ: Ոռոգվող հո-
ղատարածքները սեփականաշնորհումից հետո պակասել են գյուղե-
րի ճնշող մեծամասնությունում: Ըստ այդմ, դրանցում մշակվում են
այնպիսի բույսեր, որոնց ապրանքային նշանակությունն ավելի

բարձր է՝ Արարատյան դաշտում բանջարաբոստանային մշակաբույսեր, այլ շրջաններում՝ հացահատիկ, նաև բանջարաբոստանային որոշ մշակաբույսեր (կաղամբ, կարտոֆիլ և այլն): Դրանք կարող են նույն հողակտորում մշակվել նաև մի քանի տարի, բնականաբար, ազդելով հողի որակին*:

Նշենք նաև, որ ցանքաշրջանառության կազմակերպումը միայն մեկ տնտեսության շրջանակներում առաջացնում է բազմաթիվ բարդություններ և դարձյալ հանդես է գալիս որպես ինտենսիվ գյուղատնտեսության վարումը արգելակող կարևոր գործոն:

Փաստորեն, ըստ գոտիականության դրսևորվող առանձնահատկությունները շարունակում են արտահայտված մնալ նաև այսօր: Վերջին տասնամյակում կատարված փոփոխություններն այս ամենի վրա ունեն երկակի ազդեցություն:

Մի կողմից, գյուղատնտեսական գործունեության կազմակերպման հիմքում ընկած սկզբունքների փոփոխությունը դառնում է պատճառ, որ նախալեռնային և լեռնային գոտիների գյուղերում, թեկուզ փոքր հողատարածքներում, մշակվում են բույսեր, որոնք խորհրդային շրջանում լայն տարածում չեն ունեցել: Նույնը կարելի է ասել նաև Արարատյան դաշտի մասին, որտեղ ավելացել են հացահատիկին հատկացվող տարածությունները: Մեկ այլ դեպքում, տնտեսական դժվարությունները դառնում են պատճառ, որ բազմաթիվ ընտանիքներ հրաժարվեն «ավանդական մշակաբույսերից»: Խոսքը, մասնավորապես, կերային մշակաբույսերի ցանքատարածությունների աննախադեպ կրճատման մասին է: Անասնապահության ոլորտում կատարված փոփոխությունները նույնպես պայմանավորված են այս հիմնական իրողություններով: Արարատյան դաշտում, օրինակ, անասունների գլխաքանակի ավելացումը կապված է ոչ այնքան բնա-

* Շատ գյուղերում տարբեր բանասացների կողմից որպես բացասական երևույթ շեշտվում էր այս հանգամանքը: Գյուղացիները պարբերաբար նույն հողակտորում մեկ մշակաբույս ցանելը կապում են ոչ թե չիմացության, հողի լեզուն չհասկանալու, այլ այլընտրանքային տարբերակների բացակայության հետ: Կապանի շրջանի որոշ գյուղերում, օրինակ նշվում էր, որ առևտրականները հիմնականում լոբի են գնում և հրաժարվում այլ ապրանքներից: Ուստի շատ տնտեսություններ ստիպված լավագույն հողակտորները հատկացնում են հենց այս մշակաբույսին: Նման օրինակներ գրառվել են նաև հանրապետության բազմաթիվ այլ գյուղերում, ինչը հիմնականում կապված է այլընտրանքային տարբերակների բացակայության հետ:

կլիմայական բարենպաստ պայմանների, որքան ընտանիքի տնտեսական պահանջմունքների ապահովման հետ:

Կատարված փոփոխությունները հանրապետության գյուղական բնակավայրերի զգալի մասում հանգեցրել են ինքնաբավ բնատնտեսական բնույթի համակարգի ձևավորմանը: Կտրտված, միմյանցից մեծ հեռավորությունների վրա գտնվող հողակտորներում ինտենսիվ գյուղատնտեսության վարումն, ըստ էության, հնարավոր չէ: Այն դժվար է նաև մթերքի իրացման հնարավորությունների բացակայության պատճառով: Այսինքն, այս դեպքում մենք գործ ունենք պահանջարկի և առաջարկի հնարավորությունների անհամապատասխանության հետ: Գյուղացիական տնտեսությունը, ունենալով առաջարկի ավելի մեծ հնարավորություններ, չի կարողանում կազմակերպել իրացումը, բնականաբար, նվազեցնելով գյուղատնտեսական գործունեության արդյունավետությունը: Այս իրավիճակում կարևորվում է մեկ այլ գործոն. մշակվում են այնպիսի բույսեր, որոնք, իրենց հերթին, նվազեցնում են շուկայից ունեցած կախվածությունը: Մշակաբույսերի տեսականու ավելացումը, փաստորեն, դառնում է գործունեության արդյունավետության նվազման պատճառ: Առաջարկի ու պահանջարկի փոփոխությունները, ինտենսիվ գյուղատնտեսություն վարելու սահմանափակ հնարավորությունները վերջին տասնամյակում գյուղատնտեսական գործունեությունը բնորոշող կարևորագույն իրողություններ են:

Շուկայական տնտեսությունը, որը հիմնվում է առաջարկի ու պահանջարկի կարգավորմանը պետության սահմանափակ միջամտության սկզբունքի վրա, չի ենթադրում քառսային, տարերային հարաբերություններ [64; 73]: Ավելին, նույնիսկ զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող երկրներում պետության ագրարային քաղաքականությունը հիմնվում է գյուղատնտեսության պետական կարգավորման, պետական օժանդակության սկզբունքների վրա: Ֆերմերային տնտեսություններն ապահովագրված են իրացման հետ կապված դժվարություններից, շուկայական գների մեծ տատանումներից հենց պետական երաշխիքների միջոցով: Հայաստանում ձևավորված իրավիճակը հակասում է և՛ շուկայական տնտեսության հիմնարար

սկզբունքներին, և՛ գյուղատնտեսության զարգացման տրամաբանությամբ:

Որպես դրա ապացույց կարող ենք բերել մաս հետևյալ փաստը. անցած տասը տարիների ընթացքում չի կատարվել հողատարածքների խոշորացում, չեն ձևավորվել կայուն տնտեսական հիմք ունեցող ֆերմերային տնտեսություններ, կամ դրանց թիվը փոքր է գյուղատնտեսության զարգացման բնականոն ընթացքն ապահովելու համար: Բնատնտեսական բնույթի փակ համակարգի տարրերի ձևավորումը, որի պայմաններում բերքի ավելցուկի իրացումը կատարվում է մասամբ մասնաշաղկապ ապրանքափոխանակության միջոցով, խոսում է առաջին հերթին գյուղատնտեսական գործունեության ցածր արդյունավետության մասին:

Ամփոփելով, կարելի է ևս մեկ անգամ արձանագրել, որ սեփականաշնորհումից հետո կատարված բազմաթիվ ու բազմաբնույթ փոփոխությունները սահմանափակել են ինտենսիվ գյուղատնտեսության վարման հնարավորությունները: Անհատական գյուղացիական տրնտեսությունը հողակտորների կտրտվածության և միմյանցից ունեցած մեծ հեռավորությունների պայմաններում չունի ցանքաշրջանառության, գյուղատնտեսական աշխատանքների ամբողջական ցիկլի կազմակերպման հնարավորություններ: Որպես կարևոր գործոն հանդես է գալիս մասնաշաղկապ արտադրամիջոցների բացակայությունը: Հաճախ հողի մշակման ծախսերը, առավել ևս՝ անբարենպաստ բնակլիմայական պայմաններում, ավելին են, քան ստացված եկամուտները: Բնական է, որ այսպիսի իրավիճակում գյուղացիական տնտեսությունների մեծ մասը չի կարողանում ապահովել նույնիսկ անհրաժեշտ նվազագույն կենսամիջոցներ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

Գյուղական համայնքը և ազգակցական-դրացիական հարաբերությունների բնույթը արդի գյուղում

Կատարված բազմաթիվ փոփոխություններն ազդեցին գյուղական համայնքի՝ կառուցվածքային միավորների, վերջիններիս փոխհարաբերությունները պայմանավորող գործոնների, համայնքային հարաբերություններում առանձին խմբերի ունեցած դերի վրա:

Գյուղական համայնքը խորհրդային շրջանում միամակարդակ հասարակական կառույց չէր: Սոցիալ-մասնագիտական նոր խմբերի ձևավորման գործընթացներին զուգահեռ, շարունակում էին կարևոր դեր խաղալ ազգակցական և դրացիական հարաբերություններով պայմանավորված ավանդական բազմաթիվ տարրեր: Եթե նյութական մշակույթում արտահայտված էր համահարթեցման միտումը [52; 53; 54; 56; 59], ապա հոգևոր մշակույթի ոլորտում էթնիկ առանձնահատկություններն, ընդհանուր առմամբ, ավելի ցայտուն են դրսևորվում [60; 62; 63; 67, 71-86; 74, 52-62]: Էթնիկ գործընթացներում այս երկու միտումների առկայությունը բազմաթիվ փոփոխություններ էր ձևավորում նաև արժեքային կողմնորոշումները պայմանավորող հարցերում:

Հանրապետության անկախացումն արմատապես փոխեց իրավիճակը: Փոփոխությունների սկիզբը դրվեց դեռևս 1988թ., Արցախյան

* Գյուղական համայնք տերմինն աշխատանքում օգտագործվում է ոչ թե դասական ազգագրական իմաստով, այլ որպես իրավաբանորեն ձևակերպված վարչատարածքային միավոր նշանակող տերմին: Ըստ ՀՀ Սահմանադրության «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային միավորներն են մարզերը և համայնքները: Մարզերը կազմված են գյուղական և քաղաքային համայնքներից» [36]:

շարժման զարթոնքի շրջանում: Շարժման ժամանակ ոչ երկրորդական դեր էին խաղում զգացմունքային գործոնները, որոնցով և պայմանավորված էր «օտար-յուրային, ազգային-ապազգային, մենք-նրանք» հակադրությունը: Ճիշտ է, գյուղական միջավայրում այդ հակադրությունը չունեցավ այնպիսի սուր և զանգվածային դրսևորումներ, ինչպես քաղաքներում և մասնավորապես Երևանում, այնուամենայնիվ, հակադրության մոդելն արտահայտվեց մաս այստեղ: Արցախյան շարժումը լրացուցիչ հնարավորություններ ընձեռեց մաս երիտասարդության առավել ակտիվ հատվածի հավակնությունների բավարարման համար:

1991 թ. իրագործված սեփականաշնորհումն էլ ավելի ընդլայնեց այդ հնարավորությունները: Օտար-յուրային հակադրությունում օտարին վերագրվող բացասական գնահատականների աճին զուգընթաց մեխանիկորեն աճում էր մաս յուրայինի գերազնահատման միտումը: Չանգվածային սեփականաշնորհումը դիտարկման այս մակարդակում հանդիսացավ հակադրության տրամաբանական ավարտ: Այն, որ սեփականաշնորհումը սկսվեց գյուղից, պատահական չէր: Չհավակնելով գնահատականների վերջնական լինելուն (դրա համար պահանջվում են լրացուցիչ ուսումնասիրություններ), այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ հողի ընկալումը (որը պարբերաբար վերարտադրվում է գյուղական միջավայրում), միայն տնտեսական հիմնավորում չէ, և հոգևոր մշակույթի ոլորտում ևս հանդես է գալիս որպես ավանդական տարրերի վերարտադրությունն ապահովող կարևոր գործոն: Տնտեսական գործունեության միկրոմակարդակը (օժանդակ տնտեսությունում գործունեության կազմակերպում), օտար-յուրային հակադրության պայմաններում վերաիմաստավորվելով ու արժեքավորվելով հասարակական կառույցի առանձին միավորների կողմից, փոխադրվեց մաս մակրոմակարդակ: Հողի սեփականատեր դառնալու փաստին վերագրվեցին միայն դրական որակներ ու մասնավոր սեփականության իրավունքի վրա հիմնված տնտեսավարման ձևը դիտարկվեց որպես խորհրդային համակարգի այլ-ընտրանքային տարբերակ:

Հաջորդ պատճառը կապվում է գյուղական և քաղաքային բնակչության կառուցվածքային տարբերությունների հետ: Քաղաքներում,

մասնավորապես Երևանում ու խոշոր արդյունաբերական կենտրոններում, մտավորականությունը կարևոր դեր էր խաղում: Պատահական չէ, որ հենց այստեղ ձևավորվեցին Արցախյան շարժման ղեկավարման կենտրոնները, որոնք իրենց տեղական ներկայացուցիչների միջոցով կատարեցին «գաղափարական» առաջնորդի դեր ողջ հայ հասարակության, այդ թվում նաև գյուղացիության համար: Գյուղական համայնքը, ի տարբերություն քաղաքայինի, ավելի պարզ է կառուցվածքային տեսանկյունից, հետևաբար նաև ավելի հեշտ վերահսկելի, ուստի արմատական վերափոխումները կարելի էր սկսել հենց այստեղից: Որպես ևս մեկ կարևոր պատճառ հանդես է գալիս նաև այն, որ գյուղացիության՝ սոցիալ-մասնագիտական տեսանկյունից կառուցվածքային պարզությունը փոխհատուցվում է ազգակցական և դրացիական կայուն հարաբերությունների համակարգով, որոնք էլ կարևոր դեր խաղացին ոչ միայն ներընտանեկան, այլ նաև հասարակական ու համայնքային հարաբերություններում վերջին տասնամյակի ընթացքում:

Վերափոխումներն ազդեցին գյուղական համայնքի բոլոր կառուցվածքային միավորների վրա:

Սոցիալ-մասնագիտական խմբերի մակարդակում դիտվող ամենակարևոր փոփոխությունը դրանց թվի նվազումն է: Գյուղերում խորհրդային շրջանում կարևոր դեր խաղացող տարբեր խմբեր՝ վարչական մտավորականություն, գյուղատնտեսության տարբեր բնագավառների աշխատողներ, արդյունաբերական բանվոր-ծառայողներ, սպասարկման ոլորտի աշխատողներ*, այսօր որպես այդպիսին գոյություն չունեն, փոփոխվել կամ էապես կրճատվել են: Սո-

* Միայն գյուղատնտեսությամբ զբաղվող բնակավայրերում, որոնք 1970-80-ական թթ. էլ աչքի չէին ընկնում սոցիալ-մասնագիտական խմբերի բազմազանությամբ, այդ փոփոխությունները կարող են էական հետևանքներ չունենալ: Մինչդեռ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, զարգացած ենթակառուցվածք, քաղաքների հետ սերտ տնտեսական կապեր ունեցող բնակավայրերում սոցիալ-մասնագիտական խմբերի թվի նվազումը սահմանափակում է համայնքի կառուցվածքային բազմազանությունը և գործառության ոլորտները:

** Ասելքն սպասարկման ոլորտում ընդգրկվածներ գոյություն չունեն, սխալ կլինի, քանի որ գյուղերի մեծ մասում, հատկապես խոշոր գյուղերում, գործում են խանութներ, կրպակներ, որոնք փաստորեն իրականացնում են սպասարկման ոլորտին հատուկ գործառնություններ: Սակայն այս խումբը դեռ չի կայացել որպես առանձին մասնագիտական խումբ, քանի որ կրպակների, խանութների տերերը այն լայնորեն համատեղում են գյուղատնտեսությամբ:

ցիալ-մասնագիտական խմբերից իրենց դերն ու նշանակությունը մասնակիորեն պահպանել են երկուսը՝ գյուղապետարանների վարչակազմը և ուսուցիչները: Գյուղապետարանների վարչակազմի առանձնացումը որպես առանձին մասնագիտական խումբ պայմանական է, քանի որ այն բաղկացած է մի քանի հոգուց (գյուղապետ, տեղակալ, քարտուղար, առանձին բաժինների ղեկավարներ), մեծ գյուղերում կարող է հասնել մինչև տասը և ավելի հոգու, սակայն իրական ազդեցություն ունեն հիմնականում գյուղապետերը: Տեղական ինքնակառավարման համակարգի վերափոխումները, համայնքային ընտրովի ավագանիների ձևավորումը դեռևս չեն տվել ակնկալվող արդյունքները, քանի որ անկատար են տեղական բյուջեների ձևավորման մեխանիզմները, գյուղապետ-ավագանի, գյուղապետարան-մարզպետարան հարաբերությունները: Հաջորդ մասնագիտական խումբը, որը մասամբ պահպանել է իր դերային գործառույթները, ուսուցիչներն են:

Սակայն էապես փոխվել են մաս այս խմբի դերն ու նշանակությունը պայմանավորող հիմնական գործոնները: Դրանց շարքում կարևոր են հատկապես արժեքային կողմնորոշումների հետ կապվածները: Բարձրագույն կրթությունը, որը 1970-80-ական թթ. հանդես էր գալիս որպես հասարակական դիրք, հեղինակություն ու նյութական բարեկեցություն ապահովելու կարևոր պայման, այսօր այդպիսին չէ: Ցածր աշխատավարձը, գյուղատնտեսությունը հարկադրված հիմնական մասնագիտության հետ համատեղելու անհրաժեշտությունը սահմանափակում են ուսուցիչների դերային գործառույթները:

Հաջորդ պատճառը կապված է ուսուցչական անձնակազմի սերնդափոխության արդի որոշ միտումների հետ:

* Ի տարբերություն խորհրդային շրջանի, երբ ուսուցիչ լինելը գյուղական միջավայրում որոշակի դիրք և հեղինակություն ապահովելուց զատ, տալիս էր մաս նյութական հիմնական պահանջմունքները բավարարելու հնարավորություններ, այսօր ուսուցիչների մեծամասնությունն ավելի վատ է ապրում, քան համայնքի մնացած անդամները: Ուսուցիչները, բացի իրենց հիմնական պարտականություններից, ստիպված են զուգակցել մաս գյուղատնտեսական տարբեր զբաղմունքները: Կարևոր է մաս, որ բարոյական և սոցիալական նոր երևույթները հանգեցրել են արժեքային դաշտի վերաիմաստավորման և արդյունքում՝ կրթության հանդեպ գյուղում ձևավորված նախկին վերաբերմունքի փոփոխության, երբ կարևորվում են առաջին հերթին կենսական նվազագույնի ապահովման խնդիրները և կրթությունն այս համատեքստում մղված է երկրորդ պլան:

Խորհրդային շրջանում ուսուցչական կոլեկտիվները համալրվում էին գերազանցապես Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական (մանկավարժական) կրթություն ունեցող

Ի վերջո գյուղերի մեծ մասում ձևավորվում և աստիճանաբար տարածվում է այն մտայնությունը, որ ուսուցիչը «շարքային գյուղացի է, անում է այն, ինչ մյուսները, ոչնչով չի տարբերվում»: Խորհրդային շրջանում ևս ուսուցիչը բազմագործառութային էր, սակայն այսօր կատարվել է ըստ կարևորության զբաղմունքների փոփոխություն՝ ի վնաս ոչ միայն հիմնական մասնագիտության, այլ նաև կոչման:

Գյուղերի մի մասում որպես առանձին սոցիալ-մասնագիտական խումբ կարելի է առանձնացնել նաև արտագնացությանը զբաղվողների: Խորհրդային շրջանում արտագնացության պատճառները, հիմնական դրսևորումները և գյուղական համայնքի վրա դրանց ունեցած ազդեցությունը, ուսումնասիրվել են ինչպես տնտեսական ու տնտեսաաշխարհագրական, այնպես էլ ազգագրական ու էթնոսոցիոլոգիական առումներով [21; 22; 23]: Նյութերն ու ուսումնասիրությունները [14-17, 30-33] ցույց են տալիս, որ այսօր արտագաղթն ու արտագնացությունը, իրենց տարբեր դրսևորումներով, ունեն անմախաղեպ տարածում ու ընդգրկում: Արտագնա աշխատանքի մեկնողների բարձր տեսակարար կշիռ ունեցող գյուղերի շրջանակը վերջին տասնամյակում ընդլայնվել է, ընդգրկելով բազմաթիվ նոր բնակավայրեր: Սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանները, անհրաժեշտ կենսամիջոցներ ապահովելու հնարավորությունների բացակայությունը, գյուղի նկատմամբ պետական հովանավորչության քաղաքականության անբավարարությունը և բազմաթիվ այլ իրողություններ այս երևույթի հիմնական պատճառներն են:

Ազգագրական տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի այն, թե ինչպես է ազդում այս երևույթը համայնքի տնտեսական և հասարակական կյանքի վրա: Բնական է, որ արտագնացությունից ստացվող եկամուտներն ընձեռում են գյուղատնտեսական աշխատանքների ամբողջական ցիկլի կազմակերպման հնարավորություններ: Սակայն սա երևույթի մի կողմն է միայն: Դեռևս խորհրդային շրջանում,

կադրերի հաշվին, որոնց պակասը լրացվում էր նաև քաղաքներից պարտադիր գործուղումների միջոցով: Վերջին տարիներին մանկավարժական կադրերի համալրման այս տարբերակները հիմնականում չեն գործում: Պակասել է գյուղերից բուհեր ընդունվողների թիվը, չկան գործուղված մանկավարժներ: Մանկավարժական կոլեկտիվները համալրվում են հիմնականում կենսաբոլշակի անցած ուսուցիչների, իսկ ոչ եզակի դեպքերում նաև դպրոցի լավագույն շրջանավարտների հաշվին, ինչը բնականաբար ազդում է ուսուցման որակի վրա:

հատկապես նախալեռնային ու լեռնային գոտիների գյուղերում, արտահոսքի պայմաններում արտահայտված էին դառնում համայնքի կառուցվածքային միատիպության իրողությունները՝ ինչպես սոցիալ-մասնագիտական, այնպես էլ տարիքային տեսանկյունից: Վերջին տասնամյակը բնութագրվում է այս իրողությունների աննախադեպ տարածմամբ: Հայաստանից հեռանում է բնակչության, այդ թվում նաև գյուղական բնակչության այն հատվածը, որը գործունյա է, կարողանում է ներգրավվել տնտեսավարման և շուկայական նոր հարաբերությունների ոլորտը, ապահովել նյութական համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակ: Դրսում որոշակի դիրքի հասածները տեղափոխում են նաև ընտանիքները, դպրոցահասակ երեխաներին, և արդյունքում՝ առավել շարժունակ խմբի բացակայության պայմաններում ավելի է խորանում գյուղական համայնքի սոցիալ-մասնագիտական և սեռատարիքային կառուցվածքային միատիպությունը: Հատկանշանական է նաև, որ մեկնածների մի մասը տեղափոխում են ոչ միայն իրենց ընտանիքը, այլ նաև ազգականներին, բարեկամներին: Այս ճանապարհով փորձ է արվում ոչ միայն նպաստել նրանց նյութական բարեկեցության բարձրացմանը, այլև դրսում ազգակցական հարաբերությունների ընձեռած հնարավորությունների միջոցով ապահովել պաշտպանվածության յուրատեսակ մթնոլորտ: Երիտասարդության և հատկապես նրա ակտիվ, տնտեսական գործունեության ոլորտն ընդգրկվելու ունակ հատվածի արտահոսքը էապես սահմանափակում է համայնքի ինքնակարգավորման և ինքնակազմակերպման հնարավորությունները:

Նյութերի քննությունը [14-19] ցույց է տալիս, որ սոցիալ-մասնագիտական և սեռատարիքային խմբերի, վերջիններիս դերի ու նշանակության տեսանկյունից համայնքում կատարվել են բազմաթիվ փոփոխություններ: Սոցիալ-մասնագիտական շատ խմբեր այսօր գոյություն չունեն, իսկ ուսուցիչների, գյուղապետարանների վարչակազմի, արտագնացությամբ զբաղվողների առանձնացումն ավելի շատ պայմանական է, քանի որ եթե նախկինում սոցիալ-մասնագիտական խումբը բնորոշվում էր որպես աշխատանքային գործունեության մույն բնագավառում ընդգրկված, մասնագիտական, արժեքային որոշակի ընդհանրություններ ունեցող ամբողջություն, ապա

այսօր նախկին բնութագրիչները հիմնականում չեն պահպանվում: Այսօր գյուղական բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կարելի է ներկայացնել որպես անհատական կամ կոլեկտիվ գյուղացիական տնտեսություն վարող խումբ:

Վերջին տասնամյակում համայնքը բնորոշող նոր իրողություններն էլ շարքում կարևոր նշանակություն ունի ունեցվածքային խմբերի ձևավորման գործընթացը: Ունեցվածքային շերտավորումը, որպես ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական հարաբերությունների վրա որոշակի ազդեցություն ունեցող երևույթ, նորություն չէ հայկական միջավայրի, այդ թվում նաև գյուղական բնակչության համար: Ե՛վ նախախորհրդային, և՛ խորհրդային շրջաններում այն հատուկ է եղել գյուղին: Սակայն 1970-80-ական թթ. արդեն կարելի էր ասել, որ ունեցվածքային համահարթեցման և միջին հնարավորություններ ունեցող խմբերի ձևավորման գործընթացները կա՛մ ավարտված էին, կա՛մ ավարտվում էին: Բնական է, որ գյուղում կային և՛ միջինից բարձր, և՛ ցածր հնարավորություններ ունեցող ընտանիքներ: Սակայն աղքատությունը և նրա ծայրահեղ դրսևորումները դուրս էին մղված գյուղական միջավայրից:

Վերափոխումներից հետո արդեն ունեցվածքային շերտավորումը՝ հարուստ-միջին-աղքատ աստիճանակարգմամբ, հանդես է գալիս որպես գյուղական համայնքը բնութագրող կարևոր իրողություն: Ունեցվածքային աստիճանակարգումն այս տեսանկյունից բազմամակարդակ է:

Գյուղի համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող այս իրողությունը մենք ևս կբնութագրենք՝ այդ բազմազանությունը հաշվի առնելով:

Ըստ տարբեր գյուղերում գրառված նյութերի [14-19], այսօր որպես համեմատաբար բարվոր վիճակում գտնվող առանձնացվում են Արարատյան դաշտի մարզերը, որոնք ունեն գյուղատնտեսությամբ արդյունավետ զբաղվելու և գյուղմթերքների իրացման ավելի մեծ հնարավորություններ:

Մարզերի շրջանակներում արդեն առանձնացվում են համեմա-

Ներհամայնքային մակարդակում արդեն հիմնական տարբերակները երեքն են. այստեղ առանձնացվում են հարուստ, միջին, աղքատ ընտանիքներ:

Հարուստ ընտանիքների բնորոշման հիմքում դրվում են մի շարք չափանիշներ ու սկզբունքներ, ընդ որում տարբեր շրջաններում ու գյուղերում դրանք ունեն զանազան ձևեր^{*}: Գյուղերում առանձնացվում են հարստանալու տարբեր ուղիներ:

Առաջինը կապվում է սեփականաշնորհման սկզբում ունեցած հնարավորությունների առավելագույն օգտագործման հետ: Հարուստների (կամ հարստացածների) այս խումբը հաճախ կազմում են նախկին նոմենկլատուրայի ներկայացուցիչները, ինչպես նաև Արցախյան շարժման ակիբի վրա գյուղական միջավայրում բարձր դիրքի հասածները: Այս եղանակը գլխավորապես կապվում է օրենսդրական դաշտի անկատարության, հովանավորչության և կամայականության մթնոլորտում պետական-համաժողովրդական սեփականության յուրացման հետ և տարածված էր հատկապես 1991-92 թթ.: Այս խմբի կազմը տարբեր է առանձին գյուղերի համար, ավելին, այն կարող է որոշ գյուղերում ընդհանրապես գոյություն չունենալ:

Հետագուտված գյուղերում առանձնացվում է մաս ունևորների ևս մեկ խումբ, որը համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակ է ապահովել ոչ գյուղատնտեսական գործունեության ճանապարհով: Արտագնացության բարձր տեսակարար կշիռ ունեցող գյուղերում այս խումբը կազմում են մարդիկ, ովքեր դրսում՝ հիմնականում Ռուսաստանի Դաշնությունում սեփական գործ ունեն, համագյուղացիներից կազմված շինարարական բրիգադներ են տանում, մեծ գումարներ վաս-

* Ընդհանուրը, որը դիտվում է ողջ հանրապետությունում, կապված է «քաղաքային» և «գյուղական» չափանիշներով հարուստ ընտանիքների հստակ տարբերակման հետ: Գյուղերի մեծ մասում, ըստ տարբեր բանասացների, «քաղաքային» չափանիշով հարուստ ընտանիքներ գրեթե չկան, կամ, լավագույն դեպքում, դրանք կազմում են ընդամենը մեկ-երկուսը: «Քաղաքային» հարուստները սեփական ձեռնարկություններ, խանութներ, լայն ֆինանսական հնարավորություններ, շքեղ առանձնատներ ու ավտոմեքենա ունեցողներն են: Ազգագրական տեսանկյունից ուշագրավ է նաև այն, որ «քաղաքային» հարուստների ձևավորումը ըստ գյուղացիների կապվում է ավելի շատ քաղաքների, հատկապես Երևանի ընձեռած ավելի մեծ հնարավորությունների հետ [Վերջին տասնամյակում հայ հասարակության սոցիալական շերտավորման, դրա առանձնահատկությունների, այս իրողությունը բնութագրող գործոնների մասին ուշագրավ նյութեր ու եզրահանգումներ կան Ա. Թադևոսյանի աշխատություններում: Մանրամասն տես՝ 25; 26; 27]:

տակում: Այս խմբի մեջ մտնողներն առանձնանում են նյութական լայն հնարավորություններով՝ շքեղ բնակարաններ, արտասահմանյան մեքենաներ և այլն: Միաժամանակ, նրանց որոշ մասը վերջին տարիներին հեռանում է գյուղերից, մշտական բնակություն հաստատում դրսում և տեղափոխում մաս ընտանիքները: Քաղաքամերձ, հատկապես Երևանի, մասամբ մաս Գյումրիի և Վանաձորի հարևանությամբ գտնվող գյուղերում առանձնացվում է ևս մեկ փոքրաթիվ խումբ՝ գործարարները, որոնք մեծածախ առևտրով են զբաղվում, հիմնարկություններ ունեն: Արտագնացությունը ոչ միշտ է բարձր եկամուտներ ապահովում: Առևտուրը նույնպես կայուն և միշտ բարձր եկամուտներ ապահովող զբաղմունք չէ: Ուստի այս խմբի կազմը փոփոխունակ է, հաճախ միջինից բարձր կենսամակարդակ ունեցողը կարճ ժամանակում կորցնում է ունեցածը:

Արտագնացության կենտրոններում առանձնացվում է հարուստների ևս մեկ խումբ, որոնք խոշոր գործարարությամբ են զբաղվում դրսում՝ Ռ-Ղ-ում և այլ երկրներում: Հատկանշական է, որ գյուղացիները դրանց երբեմն «միլիարդատերեր» են անվանում: Այդպիսի հարուստները սովորաբար մեկ-երկուսն են: Հարուստների այս խումբը հիմնականում ընդունելի է համարվում և դրական գնահատվում, որովհետև ա) հարստացել են դրսում, «քրտինք թափելով, առանց պետականը յուրացնելու ու թալանելու», բ) որովհետև հարուստ լինելով հանդերձ շարունակում են մնալ «սովորական, հասարակ» մարդ, գ) որովհետև օգնում են հարազատներին, համագյուղացիներին. «խոսքն են տանում, պարտքով փող տալիս»:

Հետաքրքիր է, որ ըստ գյուղացիների ընկալման հարուստների այս տիպը տեղավորվում է «քաղաքային հարուստների ստանդարտների մեջ»՝ շքեղ առանձնատներ, մեքենաներ, կահավորանք, «անսպառ ֆինանսական հնարավորություններ»: Հարուստների այս խումբը որոշակի դեր է խաղում մաս ներհամայնքային հարաբերություններում: Սակայն այդ գործընթացը չունի անհրաժեշտ արագությամբ

* Մարմաշենում (Շիրակ) նրանցից մեկը դպրոցի վառելիքի գումարն է տվել, միայնակ բռնակառուներին ու ծնողագուրկ երեխաներին 50-ական \$ է տվել: Գոգարանում Մարուխյան եղբայրներն իրենց միջոցներով փոքր ՀԷԿ են կառուցել և 30-40 ընտանիքի անվճար էլեկտրաէներգիա են տրամադրում [16, 42, 44]: Ազատանից արտագնա աշխատանքի մեկնածուները 1994թ.-ին 36 մլն. ռուսական ռուբլի են ուղարկել համագյուղացիներին, ինչը տվել է ներքին վարուցանքի համար վառելիք գնելու, մեխանիզատորներին վարձատրելու, կարիքավոր ընտանիքներին կարտոֆիլ և վառելափայտ գնելու հնարավորություններ:

յունն ու ընդգրկումը: Նախ, այս խումբը ձևավորվում է հիմնականում արտագնացության բարձր մակարդակ ունեցող գյուղերում: Հաջորդ պատճառն այն է, որ, չնայած համայնքային հարաբերությունների վրա ունեցած ազդեցությանը, այս խումբն «ինքնամփոփ, ներփակ» է, և նրա կապերը համայնքի հետ սահմանափակվում են օգնության մակարդակով: Այն հիմնականում չունի համայնքի կառավարումն իր ձեռքում կենտրոնացնելու ձգտում: Կարծում ենք, որ սրանում ոչ երկրորդական դեր է խաղում նաև այն, որ այս խումբը ավելի շատ «քաղաքացի է կամ քաղաքային ապրելակերպի կրող, քան գյուղացի»: Մյուս կողմից, այն հանդիսանում է ազգակցական և դրացիական հարաբերությունների ավանդույթների կրողը, ինչը և նրան կապում է իր գյուղի և համագյուղացիների հետ:

Այն գյուղերում, որտեղ արտագնա աշխատանքը տարածված չէ, համայնքի կառուցվածքը բնորոշվում է «հարուստների բացակայությամբ» կամ, լավագույն դեպքում, «գյուղական չափանիշներով» հարուստ մեկ-երկու ընտանիքի առկայությամբ:

Գյուղերում առանձնացվում է հարուստների կամ միջինից բարձր կենսամակարդակ ունեցողների ևս մեկ խումբ, որի հիմնական բնութագրիչ հատկանիշը գյուղատնտեսության միջոցով հարստանալն է: Այս խումբը կազմում են ֆերմերները, վարձակալությամբ մեծ հողակտորներ մշակողները:

Նշենք նաև, որ այսպիսի խմբեր առանձնացվում են ոչ բոլոր գյուղական բնակավայրերում: Այդպիսիք կան հիմնականում Արարատյան դաշտի գյուղերում, ինչպես նաև մախալեռնային և լեռնային գոտու այն գյուղերում, որտեղ պայմանները բարենպաստ են ինչպես անասնապահությանը, այնպես էլ երկրագործությամբ զբաղվելու համար:

* Որոշ գյուղերում, օրինակ, նշվում էր. «Մի քանի ընտանիք կա, որ լավ է ապրում: Սրանք շատ ամասուններ են պահում, տեխնիկա ունեն»: Եթե համեմատություն կատարենք մախալեռեկոտիվացման շրջանի հետ, ապա գյուղացին ներկայացնում է «կուլակի դիմանկարը» (շատ ամասուն պահել, մեծ հողատարածքներ մշակել և այլն): Հողի վրա աշխատելն էական է գյուղական հարուստների այս տիպի առանձնացման ժամանակ. «Ամբողջ ընտանիքն առավոտից իրիկուն տանջվում է, քրտինք թափում, դրա համար էլ լավ են ապրում: Այդպիսի մարդկանց հալալ է»: Հարուստների այս տիպը կենցաղով և վարքուրարքով էլ շատ չի տարբերվում համագյուղացիներից, հատկապես ամենօրյա շփումների ժամանակ: «Նա և՛ հող է մշակում և՛ ամասուն է պահում, և՛ դուրս է գալիս գյուղամեջ, հարկ եղած դեպքում օգնում է»[14-16]:

Փաստորեն, գյուղական համայնքում, ելնելով տարբեր սկզբունքներից ու չափանիշներից, առանձնանում են հարուստների, միջինից բարձր հնարավորություններ ունեցող ընտանիքների մի քանի խմբեր: Մի դեպքում դրանք կարող են լինել մեծահարուստները, մեկ այլ դեպքում՝ գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու ճանապարհով նյութական բարեկեցության հասած ընտանիքները: Սակայն հասարակական, համայնքային հարաբերություններում այս խմբերը դեռևս չունեն նշանակալի ներգործություն: Նրանց համար ավելի կարևոր է ընտանիքի նյութական բարեկեցությունն ապահովելը և մերձավոր ազգականներին աջակցելը, քան համայնքի կառավարմանն ակտիվ մասնակցելը և համահամայնքային խնդիրներ լուծելը:

Գյուղերի մեծ մասում դեռևս ավարտված չէ միջակի՝ միջին տնտեսական հնարավորություններ ունեցող սոցիալական խմբի ձևավորումը: Նյութերը ցույց են տալիս, որ միջին հնարավորություններ ունեցող ընտանիքների համեմատաբար բարձր տեսակարար կշիռ արձանագրվում է Արարատյան դաշտի, գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու բարենպաստ պայմաններ ունեցող շրջանների և արտագնացության մեծ մասշտաբներ ունեցող գյուղերում:

Վերջին տասնամյակում գյուղը բնութագրող կարևոր իրողություններից է աղքատ ընտանիքների թվի կտրուկ ավելացումը: Ուշագրավ են գյուղական միջավայրում աղքատությանը տրվող բնորոշումները՝

Բերված բնորոշումները իրական աղքատության տնտեսական և սոցիալական ցուցիչներ են: Կարևոր են նաև այն հոգեբանական ցուցիչները, ըստ որոնց աղքատությունը համարվում է ոչ միայն իրական

* «Աղքատ է նա, ով հաց չունի, հաց գնելու փող չունի, մի կերպ ծայրը ծայրին է հասցնում» [38, 4]: «Աղքատ է նա, ով ամսվա 30 օրից 20 օրում ուտում է առանց յուղի եփված կարտոֆիլ, խմում է առանց շաքարի թեյ և չունի հաց գնելու փող» [38, 4]: «Եթե այսօր իմ տունը հյուր գա, չեմ կարող հյուրասիրել» [38, 4]: Վարդենիսի շրջանում աղքատ ընտանիքներն առանձնացվում էին հետևյալ որակումներով. «Աղքատ է նա, ով աշխատանքից ոչինչ չի ստանում»: «Նա է աղքատ, ով աշխատանք չունի»: «Նա է աղքատ, ով ոչինչ չունի» [14-16]: Ընդհանրացված ձևակերպումն այսպիսին էր. «Եթե հաց չունես, ուրեմն աղքատ ես»: Սպիտակի շրջանում «աղքատ է նա, ով բնակարան կառուցելու հնարավորություն»: Աղետի գոտում բարաշեն բնակարանի բացակայություն-աղքատություն կապն ընդգծված է հատկապես Գյումրի քաղաքում: Այստեղ նույնպես, եթե չունես բնակարան և այն կառուցելու հնարավորություններ, ուրեմն աղքատ ես: Ե՛վ Սպիտակի շրջանում, և՛ Շիրակում, բացի բարաշեն բնակարանի բացակայությունից, աղքատությունը դարձյալ կապվում է «հացի բացակայության, մի կերպ ծայրը ծայրին հասցնելու», «աշխատանք չունենալու» հետ:

է, այլև պոտենցիալ երևույթ^{*}։ Իրական և պոտենցիալ աղքատության ձևերի առկայությունը պատճառ է մաս տարբեր գյուղերում որպես աղքատ առանձնացվող ընտանիքների թվի տատանումների։ Յուրաքանչյուր գյուղ ունի իր «խսկական» աղքատ ընտանիքները, որոնք զգալի թիվ են կազմում։ Աղքատության «տեղային» դրսևորումներն ընդունելով հանդերձ (աղետի գոտի, փախստականաբնակ և սահմանամերձ շրջաններ), կարելի է փաստել, որ այսօր համրապետության գյուղական բնակչության մեջ առկա է աղքատ ընտանիքների կայուն կատեգորիա։ Դրանք հիմնականում միայնակ և օգնություն չստացող թոշակառուներն են, բազմազավակ, անչափահաս երեխաներից կազմված ընտանիքները, տղամարդ գլխավոր չունեցող ընտանիքները, այսինքն այնպիսիք, որոնք աշխատուժի կարիք ունեն։

Բնական է, որ աղքատությունը, որպես արդի գյուղի համար մոր և անսպասելի երևույթ, պետք է պատճառաբանվի, առանձնացվեն կենսամակարդակի կտրուկ անկումը պայմանավորող գործոնները։ Գյուղական միջավայրում որպես առկա ծանր կացության ամենակարևոր պատճառ, առանձնացվում է զանգվածային հապճեպ սեփականաշնորհումը, նույնիսկ այն դեպքում, երբ առկա էր բարեփոխումների անհրաժեշտության գիտակցումը։

Գյուղացիների զգալի մասը, հաճախ մաս երիտասարդները, տնտեսական համակարգերի համեմատության ժամանակ նախապատվությունը տալիս են խորհրդայինին, իսկ խորհրդային պետությունն ընկալվում է «որպես ուժեղ և ժողովրդի մասին մտածող պետության» չափանմուշ։ Պետության դերի ընկալումը, մեր կարծիքով, կարևոր է գյուղում առկա բազմաթիվ իրողություններում։ Խորհրդային պետությունն անընդհատ ընդլայնում էր տնտեսական, մասնա-

* «Այսօր աղքատ չհամարվողը վաղը կարող է դառնալ աղքատ», «աղքատությունը ոչ միայն հացի, այլև հեռանկարի բացակայությունն է», «եթե մարդ չգիտի, թե վաղը իր հետ ինչ է լինելու, ուրեմն աղքատ է», «եթե չունեն երեխաներիդ նորմալ դաստիարակելու, հագցնելու, դպրոց ուղարկելու, ապագան կարգավորելու հնարավորություն, ուրեմն աղքատ են»։ Երեխաների ապագայի հետ կապված անորոշությունը աղքատության զգացողությունը խորացնող չափազանց կարևոր գործոն է։ Ավանդաբար հայ ընտանիքում մեծ տեղ է հատկացվել երեխաների դաստիարակության, ապագայի հետ կապված հարցերին [61]։ Վերջիններիս անորոշ ապագան ձևավորում է շարունակական աղքատության մտայնություն. «Եթե այսօր են չունեն երեխաներիս ուսման տալու, ֆինանսապես օգնելու հնարավորություններ, ապա նրանք վաղը իմ նման աղքատ են լինելու»։ Փաստորեն, ապագայի անորոշությունը պոտենցիալ աղքատության կարևորագույն ցուցիչն է ընտանիքների ճնշող մեծամասնությունում [29; 37; 41; 42; 43; 44]։

սարակական կյանքի կարգավորման գործընթացներին մասնակցության շրջանակները, որոշ չափով արհեստականորեն հետին պլան մղելով ունեցվածքային տարբերությունների դրսևորումները: Այդ պատճառով էլ անկախության շրջանում պետական միջամտության սահմանափակումը կամ բացակայությունը որակվեց որպես պետության թույլ և անտարբեր լինելու արտահայտություն: «Պետությունը հողը տվեց գյուղացուն ու մի կողմ քաշվեց: Ոչ մի բանի մասին չի մտածում: Գյուղացուն հիշում է միայն հարկեր հավաքելու ժամանակ»: Փաստորեն գյուղում սեփականաշնորհման և մասնավորեցման ընթացքում թույլ տրված սխալներն ու վրիպումները, ինչպես նաև պետության գործառույթների սահմանափակումը այսօրվա ծանր կացության գլխավոր պատճառներից են: Գյուղացին չի ընդունում այն, որ պետական միջամտության սահմանափակումը անհրաժեշտություն է շուկայական հարաբերություններին անցման պայմաններում: Նրա պատկերացումներում պետությունը շարունակվում է նույնացվել «խորհրդային պետության հետ», որն «ուժեղ, ժողովրդի մասին մտածող էր» [13]: Մնացյալ պատճառները՝ թունաքիմիկատների բացակայություն կամ թանկություն, տեխնիկայի պակաս, իրացման շուկայի սահմանափակություն, ածանցված են վերը թվարկվածներից և վերջին հաշվով դարձյալ հանգում են պետական միջամրտության բացակայությանը կամ անբավարարությանը: Գյուղական միջավայրում աղքատության օբյեկտիվ պատճառներին ավելանում են նաև սուբյեկտիվ գործոններ :

Հանրագումարի բերելով, կարելի է արձանագրել, որ վերջին տասնամյակում գյուղական համայնքը բնութագրվում է կառուցվածքային միատիպությամբ: Սոցիալ-մասնագիտական խմբերը կարևոր դեր չեն խաղում համայնքային, հասարակական հարաբերություններում: Ունեցվածքային խմբերի, մասնավորապես միջակի ձևավորումը նույնպես չունի օրինաչափ ընթացք ու ընդգրկում: Ինչպես բազմա-

* «Գյուղացին իրավունք չունի աղքատ լինել, որովհետև կարող է հող մշակել և անասուն պահել: Սակայն երկու դեպքում էլ անհրաժեշտ է պետության օգնությունը»: «Քանի դեռ հողիս առողջ է, ձեռքերս՝ ամուր, ես աղքատ չպետք է լինեմ, այսր ամոք է»: Աղքատության պատճառ է հանդիսանում ոչ միայն պետական հովանավորության բացակայությունը. «Աղքատ է նաև նա, ով չի ուզում աշխատել, չի հասկանում հողի լեզուն, ուզում է միանգամից հարստանալ»: Պատահական չէ, որ որոշ աղքատ ընտանիքների և անհատների վերագրվում են բացասական որակումներ. «Ժուլություն, անկարողություն» [14-17]:

թիվ այլ համակարգերում ու ենթահամակարգերում, այստեղ նույնպես դիտարկվում է այն օրինաչափությունը, ըստ որի գյուղական համայնքի բնականոն կենսագործունեությունն ապահովող տարբերակների բացակայության կամ սահմանափակման պայմաններում չեն ձևավորվում դրանց համարժեք այլ նախադրյալներ, ինչն, իր հերթին, էլ ավելի է նվազեցնում համայնքի զարգացման և շուկայական հարաբերությունների ամրագրման հնարավորությունները:

ՎԵՐՁԱԲԱՆ

Մենք ներկայացրինք հայկական գյուղում վերջին տասնամյակում կատարված հիմնական փոփոխությունները՝ կապված տնտեսական գործունեության կազմակերպման, տնտեսավարման նոր ձևերի ներդրման, ամրագրման, գյուղական համայնքի կառուցվածքային առանձնահատկությունների հետ: Բնական է, որ մեկ աշխատանքի շրջանակներում հնարավոր չէր ներկայացնել կատարված փոփոխությունների ողջ բազմազանությունը: Ընտանիքում, ներընտանեկան, ազգակցական, դրացիական հարաբերություններում կատարված բազմաթիվ տեղաշարժեր կոլեկտիվներն մեկ այլ աշխատանքում:

Չնայած այդ ամենին, սույն աշխատանքում փորձել ենք ներկայացնել արդի գյուղում կատարված փոփոխությունների հիմնական ուղղությունները, դրանց պատճառները, ինչպես նաև զարգացման հնարավոր տարբերակները:

Անցումը նորին համալիր անցում է: Տարբեր համակարգերն ու ենթահամակարգերը հարմարվում կամ համապատասխանեցվում են շուկայական տնտեսության տրամաբանությանը: Բնական է, որ տնտեսության տարբեր ճյուղերում ընթացող գործընթացները չունեն նույն արագությունն ու ընդգրկումը, հետևաբար, տարբեր ենթահամակարգերի հարմարումը նորին ընթանում է որոշակի առանձնահատկություններով: Սեփականաշնորհման ընթացքը և տնտեսական զարգացման միտումները, այդ թվում նաև արդյունաբերության ոլորտում, ցույց են տալիս այն խնդիրները, որոնք տակավին չեն լուծվել, քանի որ բացակայում է տնտեսության զարգացման ամբողջական

հայեցակարգը* :

Արդի գյուղում, մասնավորապես գյուղատնտեսությունում, առկա դժվարությունների մեծ մասը նույնպես պայմանավորված է այս իրողությամբ: Գյուղն այսօր ինքնակազմակերպման ու ինքնակարգավորման հստակ լծակներից զրկված օրգանիզմ է, որի զարգացումները հաճախ կարող են լինել անկանխատեսելի ու անկառավարելի: Շուկայական հարաբերությունները, որոնց ձևավորմանը ձեռնամուխ են եղել իշխանությունները, փոխկապակցված ու փոխպայմանավորված գործոնների ամբողջություն են և դրանցից յուրաքանչյուրի զարգացումը չափազանց կարևոր նշանակություն ունի ողջ գործընթացի համար: Ըստ այդմ կարևորվում են ոչ միայն տնտեսական վերափոխումները, այլև հասարակական կառույցի՝ դրանց պատրաստ լինելու հետ կապված իրողությունները: Զմոռանա՞նք, որ ցանկացած տնտեսական վերափոխում ինքնանպատակ է դառնում, լինելով կանխավ դատապարտված անհաջողության, եթե չի ամրագրվում հասարակական կառույցում ու չի վերարտադրվում որպես հասարակության զարգացման ընդունելի տարբերակ:

Որպես առավել ընդունելի վերցվել է արևմտյան զարգացման տարբերակը, որը, սակայն, բազմաթիվ երկրներում ամրագրվում է բավականին մեծ դժվարություններով: Բնական է, որ հայ հասարակությունը, որպես անցման շղթայի օղակ, զերծ չէր կարող մնալ նման երևույթներից: Սակայն այստեղ ոչ երկրորդական դեր են խաղում նաև նախընթաց զարգացմամբ պայմանավորված իրողությունները, որոնք յուրահատկություն են հաղորդում անցման գործընթացներին: Հասարակության զարգացումը պայմանավորող այս երկու՝ ընդհանուր ետսոցիալիստական տարածքին բնորոշ և տեղային գործոնների ընդունումը կարևոր է գյուղի հնարավոր զարգացումների առումով: Եթե գործոնների առաջին խումբը կարևոր է տնտեսական համակարգերի կազմավորման տեսանկյունից, ապա երկրորդը ընդգծված նշանակություն է ձեռք բերում հասարակական համակարգերի հա-

* Նշենք, որ նման բնույթի դժվարությունների հանդիպում են անցման փուլում գտնվող բազմաթիվ երկրներ: Նրանցում արտահայտված են շուկայական հարաբերությունների, ժողովրդավարական հիմնարար արժեքների ամրագրման հետ կապված էական բարդություններ: Բազմեթնիկ երկրներում անցումային փուլում առկա են նաև խնդիրներ, կապված տարբեր էթնիկ հանրույթների տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական շահերի հետ [65, 68, 77, 80]:

մար: Ըստ այդմ կարելի է փաստել, որ հայկական գյուղի տնտեսական զարգացումը պայմանավորող գործոնների շարքում առաջնային նշանակություն է ստանում այն, թե ինչ ընթացք կունենան տնտեսությունը նորին համապատասխանեցնելու գործընթացներն ընդհանրապես: Տնտեսագետները անցումը ներկայացնում են J-տեսք ունեցող կորով, ըստ որի, տնտեսության կարճատև անկմանը և ամենացածր կետով անցնելուն հաջորդում է տևական տնտեսական վերելք: Չնայած նրանց մեծամասնությունն ամենացածր հատվածի տևողությունը սահմանում է երեքից-հինգ տարի, այնուամենայնիվ, ամորոշությունը գերիշխող է: Եղած փորձը ցույց է տալիս, որ ավելի հավանական է երկարատև կառուցվածքային ճգնաժամը:

Գյուղի տնտեսական զարգացումը բարդանում է նրանով, որ մասնավոր սեփականության իրավունքի վրա հիմնված անհատական գյուղացիական տնտեսությունը գործառնում է հիմնականում պետության կողմից չվերահսկվող ու չկանոնակարգվող դաշտում: Շուկայական հարաբերությունները, որոնց ձևավորմանն ու զարգացմանն էին ուղղված հանրապետությունում իրականացված և իրականացվող վերափոխումները, հանդես չեն գալիս որպես գյուղատնտեսության բնականոն զարգացումն ապահովող մեխանիզմ: Գրառված նյութերը ցույց են տալիս, որ գյուղացին ունի ուրույն պատկերացումներ ճգնաժամի հաղթահարման վերաբերյալ: Առաջարկվող կարևոր տարբերակը պետական հովանավորչության ակտիվացումն է և՛ արտադրության, և՛ իրացման հարցերում: Փաստենք, որ այս տարբերակն ամենևին չի ենթադրում խորհրդային տնտեսական համակարգերի վերակենդանացում: Պետական հովանավորչությունը կարող է արտահայտվել երկարաժամկետ գյուղատնտեսական վարկերի տրամադրման, անհրաժեշտ գյուղատնտեսական տեխնիկայի ապահովման, արտադրողի խրախուսման ձևերով: Կարևորագույն նշանակություն է ստանում նաև գյուղատնտեսության զարգացման ամբողջական հայեցակարգի մշակումը, որը պետք է լինի ընդհանուր տնտեսական զարգացման հայեցակարգի բաղկացուցիչը, և ներառի հանրապետության բնակչության սեռատարիքային, սոցիալ-մասնագիտական առանձնահատկությունները:

Անցման փուլում պետության գործառույթների որոշակի սահմանափակման անհրաժեշտությունն ընդունելով հանդերձ, պետք է ասել, որ նման միտման պահպանումը և այլընտրանքային տարբերակների բացակայությունը մոտ ապագայում չեն ընձեռի ճգնաժամի հաղթահարման հնարավորություններ: Տնտեսական բարեփոխումներ իրագործող պետությունը չի կարող անտեսել խորհրդային ժամանակահատվածում որոշակիորեն կայունացած տնտեսական, հասարակական, մշակութային համակարգերը: Անցումը համապատասխան հակազդեցություն է ձևավորում գյուղական համայնքում, որտեղ շարունակում են արտահայտված մնալ նորի՝ արժեքային «լավ ու վատ, ընդունելի ու ոչ ընդունելի» դաշտում վերախմաստավորման իրողությունները: Անհատական գյուղացիական տնտեսությունը միայն սեփական ուժերով կամ ազգակցական դրացիական հարաբերությունների կարևորման միջոցով կարող է ապահովել որոշ դրական արդյունքներ, սակայն դրանք բավարար չեն լինի ընդհանուր տնտեսական առողջացման համար և կլինեն ավելի շատ մարտավարական լուծումներ: Համայնքը հստակ պատկերացումներ ունի պետության դերի մասին: Չնայած արմատական տեղաշարժերին, դրանք շարունակում են մույնացվել պետության այն մոդելի հետ, որն ունի նաև կարգավորիչ գործառույթներ: Որակապես նոր իրավիճակում տեղի է ունենում պատկերացումների համարյա անփոփոխ ժառանգում, ընդ որում, հին. ընդունելի մոդելը հակադրվում է նորին: Պետության գործառույթների սահմանափակմանը, տնտեսական արտահայտված ճգնաժամի և ունեցվածքային շարունակվող բևեռացման պայմաններում վերագրվում են միայն բացասական որակներ և տնտեսական ծանր կացությունը կապվում է այդ իրողության հետ:

Փաստորեն, կատարվում է ազգագրական տեսանկյունից խիստ ուշագրավ արժեքային փոփոխություն: Եթե 1988-90 թթ. ազգային զարթոնքի պայմաններում նաև գյուղում խորհրդային պետությանը վերագրվում էին բացասական հատկանիշներ, ապա այսօր բնակչության որոշակի շրջանակներում նման միտումներ նկատվում են նորի՝ նոր պետության հանդեպ: Օտար-յուրային առանցքում փոխվում է նոր պետության զբաղեցրած տեղը, իսկ նրա «լավ դառ-

նալը» կապվում է բացառապես հովանավորչության ակտիվացման և գործառույթների ընդարձակման հետ: Պետության ընկալման մեծ մոդելի առկայությունը մաս դառնում է պատճառ, որ ընդգծված նշանակություն են ձեռք բերում «սեփական անկարողության, առանց պետության միջամտության որևէ բան փոխելու անհնարինության մտայնությունը»: Գյուղի տնտեսական հավանական զարգացումն այս կտրվածքում դիտարկելիս հարկավոր է փաստել, որ պետության անբավարար աջակցությունը, իրոք, խոչընդոտում է տնտեսական կյանքի կազմակերպման բազմաթիվ գործընթացներ:

Վերափոխումներն հանգեցրին գյուղական համայնքի կառուցվածքային միատիպությանը: Եթե հաշվի առնենք, որ խորհրդային համակարգը նույնպես պարզ էր և կարևորում էր ոչ այնքան ինքնակազմակերպման և ինքնակարգավորման, որքան վերևից կառավարելի լինելու մեխանիզմները, պարզ կդառնա, որ գյուղական համայնքում մոտ ապագայում, ամենայն հավանականությամբ կշարունակի արտահայտված մնալ տնտեսական ճգնաժամի հաղթահարում-պետական միջամտություն առանցքը: Հարկավոր է հաշվի առնել ևս մեկ գործոն: Սեփականատիրոջ, հողի իսկական տիրոջ զգացողության ամրագրումը կատարվում է աստիճանաբար և տևական գործընթաց է, որը բնորոշվում է հակասական ու իրարամերժ իրողությունների արտահայտվածությամբ: Միայն գյուղատնտեսության կարևորման ճանապարհով տանելի կենսամակարդակ ապահովելու սահմանափակ հնարավորությունները, բնականաբար, ընդգծում են դժգոհությունը՝ ժողովրդական դիպուկ բնորոշմամբ «ոչ թե հողը հանձնեցին գյուղացուն, այլ գյուղացուն հանձնեցին հողին»: Գյուղում սակավ են այլընտրանքային տարբերակները: Արտագնացությունը, չնայած գյուղացիության որոշ մասն ընդգրկելուն, այնուամենայնիվ, կենսամակարդակի աճի ապահովման ընտանեկան կամ խմբային (մասնագրավական) տարբերակ է:

Գյուղի հասարակական և մշակութային հնարավոր զարգացումը նույնպես պայմանավորվում է բազմաթիվ գործոններով: Շարժունակության, սոցիալ-մասնագիտական խմբերի թվի սահմանափակման գործընթացները մոտ ապագայում ամենայն հավանականությամբ, կշարունակեն արտահայտված մնալ: Ուստի որպես ստեղծված կա-

ցության հաղթահարման կարևոր նախապայման, պետք է առաջադրվի հասարակական համագործակցության մեխանիզմներն ընտանեկանից ու խմբայինից համայնքային դաշտ տեղափոխելու խնդիրը: Համայնքը սահմանափակվում է ազգակցական և դրացիական շփումների ու համագործակցության շրջանակներով: Ուշագրավ է, որ ինչպես տնտեսական զարգացման, այնպես էլ այս պարագայում, պետությունը որոշակիորեն կարևորվում է նաև որպես հասարակական-մշակութային գործընթացների երաշխավոր:

Արժեքային գնահատումների տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունեն նաև նորույթների ընտրությոնը և գյուղական միջավայրում դրանց արմատավորման և տարածման ընթացքը: Արևմտյան արժեքների պարզ կրկնօրինակումը, որպես ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական-մշակութային զարգացման համակարգ, չի տալիս կայուն արժեքային դաշտի ձևավորման երաշխիքներ: Ավելին, շարունակում են հանդես գալ խորհրդային շրջանի գործոններ, որոնցից հրաժարումը կատարվում է լուրջ դժվարություններով, քանի որ նորն այսօր շաղկապվում է տնտեսական և մշակութային համակարգերի ճգնաժամային գործընթացների հետ:

Փաստորեն, համայնքային կյանքի բոլոր ոլորտների ինքնակարգավորման տեսանկյունից զարգացման հնարավոր տարբերակները դիտարկելու ժամանակ, ըստ գյուղական միջավայրում արտահայտված կարծիքների, առաջնային նշանակություն են ստանում պետության միջամտության ակտիվացման հետ կապված գործոնները: Ամենևին չբացարձականացնելով դրանք, փաստենք, որ խորհրդայինը, որի կարևորագույն հատկանիշը կառավարելի լինելն էր, շարունակում է արտահայտված մնալ արժեքային գնահատումների մակարդակում: Եթե տնտեսական գործունեության մեջ համայնքը ընդունում և մասամբ իրագործում է խմբային՝ ազգակցական կամ դրացիական հարաբերությունների օգնությամբ ծանր կացությունը հաղթահարելու տարբերակները, ապա հասարակական հարաբերություններում, չնայած նշված հարաբերությունների ունեցած որոշակի դերին, դրանք չեն դիտարկվում որպես համարժեք այլընտրանքային տարբերակներ: Համայնքը, ինչպես նշվեց, սեփականաշնորհումից հետո բնութագրվում է կառուցվածքային միատիպությամբ և

պարզությամբ: Եթե ընդունենք, որ մոտ ապագայում և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ պատճառներով պետությունը չի կարողանա վերականգնել իր կարգավորիչ գործառույթները, ակնհայտ է դառնում, որ համայնքի զարգացումը կարող է կապվել միայն ներքին ազդակների, ներուժի առավել նպատակային օգտագործման հետ: Շուկայական հարաբերություններին անցնելու տրամաբանությունը հաշվի առնելով և պետական միջամտության կտրուկ ընդլայնման խնդիրը չդնելով, կարծում ենք, որ այնուամենայնիվ, պետք է մշակվեն ինքնակազմակերպման ու ինքնակարգավորման գործընթացները խթանող այլընտրանքային տարբերակներ: Դրանք կարող են արտահայտվել կոոպերացիայի տարբեր ձևերի կիրառմամբ, կամավոր միավորման հիմունքներով գյուղացիական տնտեսությունների խոշորացմամբ, ներհամայնքային ու միջհամայնքային կապերի ամրապնդմամբ, ընդհանուր շահերի ձևավորմամբ ու պաշտպանությամբ: Այս համակարգերի զարգացումն իր հերթին կնպաստի նաև հասարակական, համայնքային հարաբերություններում առկա բազմաթիվ բացասական իրողությունների հաղթահարմանը և կընձեռի գյուղական համայնքի՝ որպես կենսունակ, ներքին բազմազանությամբ աչքի ընկնող օրգանիզմի կայացման հնարավորություններ:

Օգտագործված փաստաթղթերի, գրականության և սկզբնաղբյուրների ցանկ

Ա. Օրենսդրական ակտեր և կառավարության որոշումներ

1. Հայաստանի Հանրապետության օրենքը «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին», Եր., 1991.- Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995), Եր., 1995:

2. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի որոշումը «Գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը կիրարկելու մասին, Եր., 1991.- Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995), Եր., 1995:

3. Հայաստանի Հանրապետության «Հողային օրենսգիրք», Եր., 1991.- Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995), Եր., 1995:

4. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի որոշումը «Հայաստանի Հանրապետության Հողային օրենսգիրքը» կիրարկելու մասին, Եր., 1991.- Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995), Եր., 1995:

5. Կանոնադրություն հողամասերի հատկացման վերաբերյալ միջ-նորոգությունների հարուցման և քննարկման կարգի մասին. - ՀՀ օրենքը գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին, Եր., 1991, էջ 107-118:

6. Կանոնադրություն Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի հողային ռեֆորմի և սեփականաշնորհման կենտրոնական պետական, ճյուղային, շրջանային և տեղական հանձնա-

ծողովների մասին.- ՀՀ օրենքը գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին, Եր., 1991, էջ 78-86:

7. Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի որոշումը «Հողի սեփականության և օգտագործման իրավունքի պետական ակտերի ձևերը հաստատելու մասին».- ՀՀ օրենքը գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին, Եր., 1991, էջ 91-105:

8. Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի որոշումը «Գյուղացիական տնտեսություն վարելու համար տրամադրվող հողաբաժինների բույլատրելի նվազագույն և առավելագույն չափերի սահմանման մասին».- ՀՀ օրենքը գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին, Եր., 1991, էջ 123:

9. Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի որոշումը «Գյուղացիական տնտեսություն վարելու համար որպես սեփականություն տրամադրվող հողաբաժնի առանձին կտորների առավելագույն քանակ սահմանելու մասին».- ՀՀ օրենքը գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին, Եր., 1991, էջ 124:

10. Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի որոշումը «Լուծարվող տնտեսությունների անասնազվաքանակի սեփականաշնորհման մասին».- ՀՀ օրենքը գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին, Եր., 1991, էջ 131:

Բ. Գրականություն և սկզբնաղբյուրներ

11. Ավագյան Գ., Հայկական ՍՍՀ բնակչությունը, Եր., 1975:
12. Ավագյան Գ., Հայաստանը 1920-1990 թթ., Եր., 1997:
13. Գաբրիելյան Մ., Պետության ընկալումը գյուղական միջավայրում, Հայք, 1996, թիվ 205:
14. Գաբրիելյան Մ., Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսու՝ ԴԱՆ), 1993:
15. Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, 1994:
16. Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, 1996:
17. Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, 1997:

18. Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, 1998:

19. Գաբրիելյան Մ., ԴԱՆ, 1999-2000:

20. Գալստյան Մ., Տարագնացությունը որպես գյուղական բնակչության եկամուտների ձևավորման կարևորագույն աղբյուր. -- Հանրապետական գիտական նստաշրջան, նվիրված 1990-1994 թթ. ազգագրական և բանագիտական հետազոտությունների արդյունքներին, Եր., 1995, էջ 9-11:

21. Գալստյան Մ., Սոցիալական անհավասարություն - սոցիալական շարժունություն - սոցիալական կոնֆլիկտ: Համահարաբերակցության և շարժընթացի խնդիրները Հայաստանում, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Եր., 2000:

22. Գալստյան Մ., Ընտանիքի հիմնախնդիրները տնտեսական տեղաշարժերի համատեքստում (ձեռագիր):

23. Գալստյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բնակչության աշխատանքային միջպետական տեղաշարժերը, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Եր., 1998:

24. Գևորգյան Ս., ՀՀ գյուղատնտեսության զարգացման խնդիրները.- Շուկայական տնտեսության անցման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանում: Գիտական հոդվածների ժողովածու, գիրք երկրորդ, Եր., 1997, էջ 49-60:

25. Թադևոսյան Ա., Գոյատևման ռազմավարությունը հասարակական համագործակցության համատեքստում.- Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Եր., 1998:

26. Թադևոսյան Ա., Հասարակական շերտավորման և աղքատության ձևավորման պատկերը Հայաստանում.- Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Եր., 1998:

27. Թադևոսյան Ա., Արժեքային գործընթացները և միտումները 1991-1998 թթ.- Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Եր., 2000:

28. Խառատյան Հ., Սոցիալական իրավիճակը Հայաստանի Հանրապետությունում, Եր., 1996, 13 էջ:

29. Խաչատրյան Ա., Աղքատության ուսումնասիրության ծրագրի հաշվետվություն, Վայքի և Գորիսի շրջաններ, 1994, Ձեռագիր:

30. Հայաստան. Մարդկային զարգացման զեկույց, 1997, Եր., 1997:

31. Հայաստան. Մարդկային զարգացման զեկույց, 1998, Եր., 1998:

32. Հայաստան. Մարդկային զարգացման զեկույց, 1999, Եր., 1999:

33. Հայաստան. Մարդկային զարգացման զեկույց, 2000, Եր., 2000:

34. Հայաստանի Հանրապետության ագրո-պարենային համակարգի 1998 – 2002թթ. բարեփոխումների ծրագիր, Եր., 1998:

35. Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնություններն այսօր. I (խմբագիր՝ Յու. Ի. Սկրտումյան), Եր., 2000:

36. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, Եր., 1996:

37. Համբարձումյան Զ., Աղքատության ուսումնասիրության ծրագրի հաշվետվություն, Վայքի և Գորիսի շրջաններ, 1994, Ձեռագիր:

38. Համբարձումյան Զ., Աղքատության ուսումնասիրության ծրագրի հաշվետվություն, Վարդենիսի շրջան, 1994, Ձեռագիր:

39. Ղազարյան Ս., Ղազարյան Է., Տնտեսական քաղաքականությունը և գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնադրույթները, Շուկայական տնտեսության անցման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանում. Գիտական հոդվածների ժողովածու, գիրք երկրորդ, Եր., 1997, էջ 36-42:

40. Մանասերեան Ն., Հայաստանի գիւղատնտեսւթյւնը յետ-սեփականաշնորհման փուլում. -- Դրօշակ, 1997, թիվ 11:

41. Մարության Հ., Աղքատության ուսումնասիրության ծրագրի հաշվետվություն, Վարդենիսի շրջան, 1994, Ձեռագիր:

42. Մարության Հ., Աղքատության ուսումնասիրության ծրագրի հաշվետվություն, Վայքի և Գորիսի շրջաններ, 1994, Ձեռագիր:

43. Պետրոսյան Հ., Աղքատության ուսումնասիրության ծրագրի հաշվետվություն, Վայքի և Գորիսի շրջաններ, 1994, Ձեռագիր:

44. Պետրոսյան Հ., Աղքատության ուսումնասիրության ծրագրի հաշվետվություն, Սպիտակի և Տաշիրի շրջաններ, 1994, Ձեռագիր:
45. Պոտոսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության գյուղական տարաբնակեցումը, Եր., 1999:
46. Վալեսյան Լ., Հայկական ՍՍՀ տնտեսական աշխարհագրություն, Եր., 1981:
47. Վարդանյան Լ., Հայոց ընտանեկան ծիսակարգի համալիրը արդի էքստրենալ պայմաններում.-- Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը: Հանրապետական երկրորդ գիտաժողով: Ձեկուցումների քեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 82:
48. Վարդումյան Դ., Կարապետյան Է., Հայաստանի կոլտնտեսականների ընտանիքը և ընտանեկան կենցաղը, Եր., 1963:
49. Վարդումյան Դ., Լոռեցիների մոր կենցաղը, Եր., 1956:
50. 1989թ. Համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում; Եր., 1991:
51. Арутюнов С., Обычай, ритуал, традиция, Советская Этнография (այսու՝ СЭ), 1981, N:2.
52. Арутюнов С., Этническое и межэтническое в культуре.- В кн.: Народы и культуры: развитие и взаимодействие, М., 1989, с. 128-160.
53. Арутюнов С., Ротационный механизм усвоения престижных инноваций.- В кн.: Народы и культуры: развитие и взаимодействие., М., 1989, с. 186-200.
54. Арутюнов С., Традиция и инновация. Взаимодополнительность инноваций и традиций.- В кн.: Народы и культуры: развитие и взаимодействие, М., 1989, с. 160-186.
55. Арутюнян Ю., Развитие однотипной социальной структуры советских наций.- В кн.: Современные этнические процессы в СССР., М, 1977, с. 123-137.
56. Арутюнян Ю., Этносоциальные аспекты интернационализации образа жизни.- Социологические исследования (այսու՝ СИ),, 1981, N:2.
57. Арутюнян Ю., Национально-региональное многообразие Советской деревни.- СИ, 1980, N:3, с. 73-82.

58. Арутюнян Ю., О национальных особенностях социально-культурной жизни советской деревни.- В кн.: Современные этносоциальные процессы на селе, М., 1986, с. 5-12.
59. Бромлей Ю., Интернациональное и национальное в строительстве социализма.- СЭ, 1977, N:5.
60. Бромлей Ю., Козлов В., К изучению современных этнических процессов в сфере духовной культуры народов СССР.- СЭ, 1975, N:1.
61. Варданян Л., Традиция мужских возрастных групп у армян в конце XIX-начале XX вв.- Հայ ազգայնագիտական րիվիստիկա, րիվ 12, Եր, 1981.
62. Гурвич И., Этнокультурное сближение народов СССР.- СЭ, 1977, N:5.
63. Гурвич И., Общее и особенное в этнических процессах у различных народов СССР.- В кн.: Современные этнические процессы в СССР, М., 1977, с. 500-534.
64. Даудерштедт М., Домитра М., Эрке М., Солидарность с Восточной Европой: Сотрудничество вместо катастрофы, Бонн, 1993.
65. Дробизева Л., Интеллигенция и национализм. Опыт постсоветского пространства: В кн. Этничность и власть в полиэтничных государствах. Материалы международной конференции, М., 1994, с. 71-85.
66. Карапетян С., Овсепян Р., Региональные особенности социально-демографического развития Армянской ССР, Ер., 1986.
67. Козлов В., Этнос и культура (К проблеме соотношения национального и интернационального в этнографическом изучении культуры).- СЭ, 1979, N:3, с. 71-86.
68. Комаров Дж., Национальность, этничность, современность: политика самоосознания в конце XX века: В кн. Этничность и власть в полиэтничных государствах. Материалы международной конференции, М., 1994, с. 35-71.

69. Маркарян Э., Узловые проблемы теории культурной традиции.- СЭ, 1981, N:2.

70. Марков Г., Советский образ жизни и проблемы этнографии.- СЭ, 1976, N:2.

71. Мкртумян Ю., Формы скотоводства в Восточной Армении: Вторая половина XIX- начало XX века. -- Հայ ազգայն-
րոնական և բնական պատմություն, արևի 6, Եր., 1974.

72. Погосян Д., Сельскохозяйственная оценка природных ресурсов территории Армянской ССР, Ер., 1986.

73. Ростовский Я., Макроэкономическая нестабильность в посткоммунистических странах, М., 1997.

74. Староверов В., Тенденции изменения социальной структуры сельского населения СССР на этапе развитого социализма.- СИ, 1977, N:2, с. 52-62.

75. Тер-Саркисянц А., Современные изменения в материальной культуре армянского сельского населения.- В кн.: Современные этносоциальные процессы на селе, М., 1986.

76. Тер-Саркисянц А., Армяне, история и этнокультурные традиции М., 1998.

77. Тишков В., Национальность и национализм в постсоветском пространстве (исторический аспект): В кн. Этничность и власть в полиэтничных государствах, Материалы международной конференции, М., 1994, с. 9-35.

78. Ходжабекян В., Асатрян Б., Демографические аспекты урбанизации в Армянской ССР, Ер., 1990.

79. Ходжабекян В., Визе Ю., Шефер И., Демографические проблемы и воспроизводство трудовых ресурсов, Ер., 1983.

80. Янг К., Диалектика культурного плюрализма: концепция и реальность: В кн. Этничность и власть в полиэтничных государствах. Материалы международной конференции, М., 1994, с. 85-133.

Մ. Ռ. ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴԻ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

М. Р. ГАБРИЕЛЯН
СОВРЕМЕННОЕ КРЕСТЬЯНСТВО
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Խմբագիր՝	Դ. Վարդումյան
Համակարգչային շարվածք և ձևավորում՝	Ս. Հակոբյան
Սրբագրիչներ՝	Ն. Գաբրիելյան Ա. Հոբոսյան

Հանձնված է շարվածքի 10.04. 2001 թ.: Ստորագրված է տպագրության 15.04. 2001 թ.: Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ, տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ: Տպագրական 5 մամուլ: Տպաքանակ՝ 400: Պատվեր՝ 65:

- 375019, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ:
- 375019, Издательство "Гитутюн" НАН РА, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24 г .
- 375025, Երևանի պետական լսարանի տպարան, Երևան, Արսլանյան փող., 52:
- 375025, Типография Ереванского госуниверситета, Ереван, ул. Абовяна 52.

800 477

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220090561

A $\overline{\Pi}$
90561